५१६२

नं. ५१६२

पु. नाम. कात्यायन सूत्र व्याख्यानं
१०माध्याय:

कर्ता: श्री याज्ञिक देव:

पत्र सं. ४६ सं. २

विषय: सूत्र पद्धति परिशिष्टं

कात्यायनसूत्रव्याख्यानदशमाध्यायः

५१७२

2300

10

गुच्छा २८

~~[illegible]~~

पत्र ५६

देव भा
अ०१०
१

श्रीगणेशाय नम ॐ नमः ॐ प्रातःसवनमुपदिष्टं अथ माध्यंदिनसवनमुपदिश्यते सर्वेषा
दिमाध्यंदिनं सर्वेषामहोरात्रमध्यमं क्रियते यस्मिन्न तत्सर्वेषामाहोमाध्यंदिनं सवनं सर्वेषामहि
भवति तस्मिन्नहोरात्रमध्यमं सर्वेषां कर्तव्यमित्यर्थः तत्राधिषवणोपस्थानादि धिषण्याभिमन्त्रणान्तं सहोभिम
र्शनादि वा धिषण्याभिमन्त्रणान्तमिति। तदुक्तं सहोभिमर्शनादि वोत्तरयोः सवनयोरिति तेन
चमसेव सतीवरीं गत्वा यजमानाय प्रयच्छति सर्वेषां पूर्वमाग्नीध्रीयस्य पश्चादुदङ्मुखो
पविष्टस्य यजमानस्य लोकद्वारीयसामागानं ततः सर्वेषां तदनन्तरमध्वर्युर्होत्चमसेव स
तीवरी गत्वा यजमानाय प्रयच्छति समर्पयतीत्यर्थः ताभ्यामभिषवः पूर्वपः प्रातःसवने येऽभिष
वधर्मास्ते त्रिषु पर्यायेष्वभिषवेषु भवंति तथा चोक्तं पारिशिष्टे प्रातःसवनं सवनानां प्रकृतिरि
ति उष्णीषं ग्रावस्तुते उपष्णीषं ग्रावस्तुते प्रयच्छेत् उष्णीषः शिरोवेष्टनवस्त्रं सोमसंबंधि
शाखायने च सोमोपनहनेन मुखं यत्र विवेष्टयतीति पठितमस्ति अत्र मानवे सोमोपनहनं ग्राव
स्तुते प्रयच्छन्नुन्नेचैव वसनेश्चेति काठके ग्रावस्तुदाजानं ... ष्णोष्णीषं ग्रावस्तुते दद्यादेवं वस
अ नामिति अन्ये ... लापतः अध्वर्युरुष्णीषं प्रयच्छति तेनाञ्जलिना प्रतिगृह्य त्रिप्रदक्षिणं शिरः सम
श्री स्तं वेष्टयित्वा यदा सोमान् ... अभिषवाय ... यो ... अभिषुणुयादिति अत्र ... नप्रभृति त्रिप राम
र्यायानभिषवान्करोति ... तिदेवस्यत्वेत्यादिमाद्यं ... त्रिपर्यायांस्त्री १
नभिषवान्करोति प्रातःसवनवदेवाय ... त्र करोतीत्येकवर्णं ... तावद् ... दृत्याभिषुणो
घ

इति प्रथमः पर्यायः। अभिषवान्करोतीति प्रागुक्तं। तत्र विशेष उच्यते। त्रिष्वप्यभिषवे
षु प्रथमोभिषवपर्याय इहा ३ इहा ३ ॥

नोतिचैकंवचनमेव तथापि शाखांतरे बहुवचनदर्शनात्प्रातःसवनवदेवचत्वारोभि
षुण्युः तथाचमानवे निर्यात्यराजानमभिषुण्वंतिव्याख्यातोभिषव इहा इहेत्याभि
षुण्वंत्यत्रमस्यपर्यायस्यामध्यमेपर्यायेद्वहरित्यभिषुण्वंतीति शांखायनेच आहे
माध्यंदिनेसप्तवराजानमभिषुण्वंतीति प्रातःसवनवदेवात्राप्युपांशुसवनेसोममानेष्व
ह्याह आत्तमाभिर्निमीते अध्वर्युर्गायत्र्यानोहितायावातमभिन्तसौपरिसोमंमि नो
नीतेमुष्टिनासोमांशूनादायतस्योपरिग्रहिग्पतीत्यर्थः नोपांशुसवने श्रुतः उपांशुस
वनोस्यानिगमनश्रुतेः यतउपांशुसवनस्य। लिंगनश्रुतेः यतउपांशुसवनस्यलिंगनम
चालनंश्रूयते तानिवा अनिरुप्यमानानिहोर आत्ततोयसवनादितितानीतिउपांशुपात्रे
पांशुसवनांतर्यामपात्राणीत्यर्थः एवंसतियद्युपांशुसवनेमानंक्रियेततर्हितत्र आ
हायाधिषवणास्योपरिनिधायतत्रमानंकर्तव्यं तथाचक्रियमाणेनस्यस्वस्थाना
चालनंततस्तस्मात्तत्र अचालनंचश्रूयते अत आत्तमाभिर्मिमीत इत्युक्तं इहा ३ इहा
३ इत्यनेनमंत्रेणाकर्तव्यः पर्यायइत्युक्तत्वात्प्रतिपर्यायमिहा ३ इत्यस्यमंत्रस्यप्रयो
गः वीप्साकरणाद्येकविन्मा भेरित्यस्यानिर्दशान्तिमिश्चत्तिनेत्यपार्थेयेनमाभेरितीमंत्रमबा म
म धित्वपीहा ३ इत्यस्यानिर्देशः संबंधेवैकर्कः अन्यार्थत्वादनिवृत्तेरितियत्तभूतिः इ ३
मोवैतत्प्राप्यावयतीकर्यतेरोपदेशात्त्वामिषवलिंगत्वाभावाचास्यमंत्रस्यनाभिषवार्थ

देवभा
ष्य०१०
२.

त्वायत्वाभिषुणोतीति सकालार्थः संयोग इति इहा३इहा३इत्याभिषुणोतीति श्रुतत्वात्

अविलंबितो द्वितीयः अपाणामप्यभिषवाणां द्वितीयाः पर्यायोऽविलंबितो विलंबित

मंत्रको भवति सर्वस्मिन्नत्रिमात्रस्य पठितत्वात्प्रथमोऽविलंबितइहपवनो य इहा३इ ठ

त्येवं दीर्घ एवेत्यर्थः इहाविलंबितग्रहणात्पूर्वो विलंबितइत्यवसीयते तृतीयस्त्वत्र

पाणामप्यभिषवाणां तृतीयः पर्यायस्तूष्णीः सत्वाद्यमंत्रको भवति एकमात्र इत्यर्थः

इहा३इत्येवं रूपः कार्कविपर्ययोस्त्वेवमाहुः सवायंवृत्तिधर्मः वृत्तिधर्मो ह्येते विलंबिताद्यः

उदाहरणाधर्मो इत्यर्थः तथाचाह अभ्यासार्थे द्रुतां वृत्तिं प्रयोगार्थे तु मध्यमां शिष्याणामुपदेशार्थं कुर्याद्वृत्तिं विलंबितामिति प्रयोजनमविलंबितत्वे योमात्रालोपाभावादिति व्याख्यानं युक्ततरं तेनेहा३इत्येवं रूपस्तानमेवात्रैषु पर्यायेषु विलंबि यो

तमविलंबितं तृतीयावक्रमेणानुयोज्यं अविलंबितस्थाने तु मे इह इह इति तृतीये र्ण

तृतीये भिषवे अविलंबितस्थाने ध्यमे पर्याये इह इह इहेत्यनेन मंत्रेणाप्रतिग्रहा

माभिषुणोति इत्यस्यापवादः इह इह इति द्वितीये मवेतदाद्याविय तीति श्रुतेः विनि हामः

योगविशेषः शाखान्तरात् अर्द्धवा विशेषोपदेशात् अभिषवार्द्धवा इह इहहा २

इत्यनेन मंत्रेणाउर्पांशु अर्द्धत्विहाइत्यनेनैव श्रुतः अविशेषोपदेशात् अवि

मध्य ७

शेषेशाख्नयदि-स्यतइह ऊइहाइत्यभिषुत्तौ नौकृमोवेतशाख्यान्वयतिहृ हृहृहिहितीकृमोवे।
नशाख्यन्वयतीति यद्यपि माध्यंदिना नामविशेषो यदेशास्त्रयापि शाखान्तरे विशेषोपदेशो।
स्तातत्राविशेषाद्धि शेषो बलवानिति विशेष एवानुष्ठेयः। अविलंबितस्थानं तत्तमेव हृ
हृहृहि इत्येव। अत्राचार्यपरशार्यकमः प्रथमं आग्नीध्रो लोककलशीयगानं ततः सर्वशाखासव
तो वरीहोर्हीत्वचमसे आसिच्य यजमानायार्पशं ग्रावस्तुते उस्त्रीषस्यसमर्पशांजतोधिषव
शार्वर्मशाः समीपेन उपवेशनं अभिषवार्थानामीषां तदेशाहरशं ग्रावस्तुते उस्त्रीषस्यवे
षो अनामिकायां हिरण्यबंधनं सर्वेषामप्यादानं निग्राभ्यावाचनं आत्तग्रावाशांचर्म
शिनिधाय तत्र सोममानं मितालंभनं निग्राभ्यासेकः मान्नेहितिप्रहरशं ततइहा ऊइत्य
नेनविलंबितहत्यायाछिते न प्रथमे पर्याये प्रतिप्रहारमभिषवः मध्यमयाहत्याद्वितीये पर
दु र्याये ततः हत्या तृतीये द्रुति ततः आप्यायनं प्राग पावाचनं। सरमानां सोमांशूनां संभरणा
नन्त्वा आधवनीयमध्ये प्रक्षेपः प्रहास्याहरणां एवमेकोभिषवः एवमेव द्वितीयः एवमेव
तृतीयः तत्राचार्यविशेषः मध्यमे पर्याये प्रतिहारं हृहृहृहिहि तिमंत्रः प्रथमोत्तमयोस्तु इहा
इत्येवाप्राग पावाचनानंतरमद्रिं होतृचमसेवधायनि निग्राभवाचनं ततः आधवनीयाह
रशांतं ततः प्रस्तोताद्रोशकलशं ग्रोह्यस्फ्योषमुखे छद्विषुनिधायोपरि इदरशं अन्यतरस्तो
दशंपवित्रं विस्तार्य धारयंत्युद्गातारः ततः आधवनीयादुन्नेता दृंचनेनसोममाहाय यजमा

इंद्र भा
सू: १०
२ पंच

3

नहस्तेहोतृचमसमध्वर्युकाग्निग्राभ्यासवासिंचति ततो यजमानहस्तान्निग्राभ्याः पवित्रे आसिंचति । ति
संततधाराभवति अथ तस्य धारायाः ग्रहणमाह शुक्रप्रभृति च सर्वेषां ग्रहाणां माध्यंदि
नेवंपृथमानि युक्तं तान्येव ग्रहणानि हानि तस्याः संततधारायाः सकाशात् शुक्रप्रभृति
शुक्राहारान्यव चतुर्णां शुक्रमंथ्याग्रहणाः स्थानां प्रातः सवनोक्तानां ग्रहाणां ग्रहणमु
ध्वर्युः करोति प्रातः सवनेवासनशुक्रामंथिनौ प्रथमौ ग्रहणौ गृह्णाति शुक्रवद्धोतः सव
नमंथ्याग्रहणात् सर्वेषु शेषसवनेषु गृह्यते यमरुत्वतीयमथोत्थामिसत्र प्रातःस
वनीकानां च ग्रहाणामिव शुक्रनत्वात् मरुत्वतीयस्तु माध्यंदिनसंबंधात्तेन वक्तुं शक्यमि
त्युक्तं । आग्रयणो विशेषमाह आग्रयणात् स्तत्तीयं भो धाराभ्यः अत्र माध्यंदिने सवं
ने आग्रयणाग्रहस्य तृतीयाविभक्तिस भ्योधाराभ्यो गृह्णाति त्वा अग्रयणात्स्थालीस्थि
ताः प्रातः सवनगृहीतसोमसंबंधोमनोसात्तृतीयस्तोताः स्थतृनीयाः स्थवतृतीयाः स्र
चः संमार्ष्टीतिवत्तद्बहुवचनं अत्र एकायजमानसंबंधेनोधाराद्वितीयांव आधवनी
याद्धुन्नेताप पगासिंचति तृतीयांव ग्रयणात्स्थालीस्थसोमं यान्तरेण त्वा प्रतिप्रस्थाता
आसिंचति सवति स्रोधाराः तथा च यमानवा अथाग्रयणात्स्थाल्यां सोमस्त होतृचमसे
वनीयाधवनीयाद्वौ रं चनेनयेद्वाम ह्याग्रयणान्तिस भ्यो धाराभ्यो गृह्णात्युद्वेत्तराहि
करोतीतितिउ यां शुपात्र स्थो यांशु ग्रह रोषो णे का धारा १ का यजमान । कर्ट का तृतीया स्थे । हाम
न्न

रो णे

ति जीर्णाः संप्रवृत्तयः तथा च काठके आग्रयणं तिन्व स्त्हांधाराणा माग्रयणादंतर्यामाद्धेति
काठकसूत्रे वां तर्यामश्रेषयस्ये वाद्धस्याग्रयणास्थास्यामासेचनमुक्तं अर्द्धमंतर्यामपात्रेस्तिउ
पांशु क पहस्तु सर्वं हुतत्वान्मेते प्राग्रुत्थ्या मरुत्वतीयमनुपात्रेणांशुमत्त्व इति अमय
णाग्रहानंतरमुत्थ्याद्रुत्थ्य ग्रहणात्पूर्वं क अं हर्वैपात्रेणामरुत्वतीयसंज्ञकस्यग्रहस्येदम
हत्वइहेतिमंत्रेणाग्रुहीणां करोतिधाराया एवा ततः पश्चिमं उप सनुपात्र पोजनस्थानेसादने
अथ मरुत्वतीयमग्यो त्थ्या मितिप्रकृत त्वात्प्राग्रुत्थ्यादित्यक्तं तथ मरुत्वतीया नरे क्काती ग्र
तिप्रकृत्य सन्नुपात्राभ्यां गृक्काती ती त्यक्तं त्वाधनुपात्रेणोन्तु क्तं उनारमेके एकेशाखिन
नुत्थ्याद्रुत्त रं तु त्थ्यग्रहणादनंतरं मरुत्वतीयं गृक्कातीत्यक्तं त्वात इदं कनुत्थ्यां गृहीत्वा अथ मरु
त्वातीयं गृक्कीयादिति प्रकृतो मती ति अवगात त न्वाएता न्य यमहानरे क्कातीति वा पक्षवशो ग्र
ऽग्निसंस्थे माध्यंदिने वै न ऽसवने गृक्कीयादिती तिप्रकृते माध्यंदिने चाग्रयणाद् उत्तरं इति सूत्रा
च्च आग्रयणाद् उत्तरं माध्यंदिने षोऽशीग्रह्यते त हो त्थ्याग्रहणानंतरं मरुत्वातीयः पशिला
व या सोममाग्रयणाकलशाद्वग्राह्य माध्यंदिने चयंचम प्रषमानिति तिनियमान् अथ मरु
त्वतीयमग्यो त्थ्या मिति पुस्थानेषोऽशपभावे पशवप ष्ठास्य चतुर्थेहनि षोऽशीसंस्थो मा उ
उ ध्यंदिन एव षोऽशी गृह्यते माध्यंदिन एव चोत्थ्या ते अग्निरग्याद्येपितद्यसोपि उपनंकलशा
देवग्राह्यः ततः सर्वातेमरुत्वतीयः सर्वपृष्ठे विश्वजित्यपि माध्यंदिने षोऽशीग्रहणा

=छंदोगसूत्रे विशेषः। पवमानयोरुत्तरयो धिष्ण्यविहरणे माजालीयं हरंतः पश्चिमेन यजमानं हृत्वा तेनैव प्रतिहरेयुरिति सदसः पूर्वयाद्वारा प्रविश्य यजमानं पश्चिमेन माजालीयं हृत्वा तेनैव पुनः प्रतिहृत्य माजालीयस्थाने निदध्युः अदृष्टार्थमेतत् इदं चाध्वर्यवं विकल्प्यते। अध्वर्युस्तु अनुगच्छेदिति धावभाष्यं। अवमानयोरुत्तरयो माध्यंदिनार्भवयो धिष्ण्यविहारे माजालीयमग्निं हरंतः पश्चिमेन यजमानस्य हृत्वा तेनैव पुनर्नयेयुः। अप्रवायार्थं। उद्गातॄणामनेन कर्मणा कः संबंधः इति चेत् याजमानं ब्रह्मत्वं चेदुद्गाता कुर्यादिति संबंधः सामिध्यामभावाः॥=

तिग्राह्यग्रहणाय होमो कृते एवमेव ज्ञेयं। उत्थाय तं द्रोणकलशात्रयोतिग्राह्यग्रहीतव्या ऽत

देवभाः प्र॰ १० ४ तो मरुत्वतीय इति। तत एवं अतिग्राह्यग्रहणानियतत्वात् माध्यंदिने वैनां सवनेग्र

हणीयाः। त्र्यंग्रहीत्वेति उक्तं धाराग्रहं तेवा तिग्राह्यानितिसूत्रात्। माहत्वतीयस्य षोड

शिनिवत्स्वस्थानाद्युक्तालि ततः पुनरतिग्राह्येष्वपि नियतकालीनेष्वकल्पते माध्यंदिने षोड

शिग्रहणाभावे मरुत्वतीयः स्वकाले धाराग्रहात्। एव समन्वारब्धे निष्क्रमणादि कर्माग्नी

ग दग्नीनिति प्रैषान्त एवं ग्रहानुहीत्वाऽर्द्धपूर्णं द्रोणकलशं कृत्वा सर्वमासिंचति पुनर्वैत्रि

स्येत कृत्वा पवित्रं प्रपीड्य निधाय पात्रीषु प्रहृत्य ततः समन्वारब्धे निष्क्रमणादि अध

र्युं प्रति प्रस्तोतार प्रस्तोतुरुद्गाता प्रतिहर्त्ता सुत्वं ततः समन्वारब्धे निष्क्रामंतीत्यन्त आरभ्य

अग्नीदग्नीनिति प्रैषाद् ग्नीदग्नीन्विहरेति प्रैषं यावत् प्रातःसवनवदेव सर्वं कर्त्तव्यं

तत्र विशेषमाह सदसि पवमानोपाकरणं अत्र माध्यंदिने सवने सदसि सदोमध्ये पव

मानोपाकरणं भवति न प्रातःसवनवद्बहिष्पवमानाय समीप एव अत्र मानवे विशेषः त्र्यंग

हीत्वाति यावत् राजानं प्रपीड्य पवित्रं सिद्धमासर्पणाद्युद्गाता माध्यंदिनाय सवनाय प्रसर्प

सुन्नरेणाहविर्धानिस्वयाद्वारा सदः प्रविश्य सदसि स्तुवनेनातिक्रामंतो धिष्ण्यानध्वर्युर्ह

पविशति ब्राह्मणात् संपावनं तद्यथोपाकरणं पवनस्येति काटकेव सदसि प्रस्तोत्रे द राम

र्भान् प्रयच्छन्नाह सोमः पवत इति अतः कुशामुष्टिरपि त्रिष्वपि सवनेषु भवति दर्भानिति ४

वहुवचनात् मानवे च प्रातःसवनवदिति द्रष्टव्यम् पोपाकरणं चेत्यनेन प्रातःसवने च करणं।
मुखे हि द्वोक्तोस्ति अहर्गणीयः सर्वत्र प्रायणीयोदयनीयवर्ज्जं अहर्गणो द्विरात्रादिः अहीनेषु
द्वादशाहादिः सत्रेषु च सर्वत्र प्रातःसवनेपि सदस्येव सदोमध्य एव पवमानोपाकरणं भवति प्रा
यणीयोदयनीयवर्ज्जं प्रायणीयातिरात्रमुदयनीयातिरात्रं च वर्ज्जयित्वा तयोस्तु प्रातःसव
ने बहिरेव पवमानोपाकरणं भवति अत्र छंदोगसूत्रे अहीनेषु विशेष उक्तः अहीन बहि
ष्पवमाने सदसि स्तुवीरन् विप्रकृष्य माहेन्द्रो मन्त्रेति मानवे च प्रायणीयोदयनीययोर्बहिः स्तुवते
सदसीतरेष्विति पश्चान्नेहोत्पपक्रम्य द्रधिघर्माय दध्याहर द्रहिरण्य उपावर्त्तयेति प्रैषाप
दग्नी चयः अग्नीदग्नीन्विहर इति प्रैषविशेषोयं प्रतिप्रस्थातः पश्चान्नेहीत्यतः प्रैषात्पश्चान्नेहीत्ये
तस्मात्पर्यन्तं द्वियमपक्रम्य प्रैषमध्यान्नेः श्वावृत्य द्धिघर्माय दध्याहर द्रहिरण्य उपावर्त्तय
त्येवं प्रैषोपचयः प्रैषद्वयं द्विर्भवति ततश्चावृत्तिः स्यातां द्धिघर्मायेत्यादि प्रयोजनं शेषं प्रातः
सवनवत् सप्रवर्ग्ये दधिघर्मः सप्रवर्ग्ये क्रतौ दधिघर्मो भवति दधिघर्माय दध्याहरेति प्रै
षितो दधि दधिघर्मार्थं दध्याहरति तत्र यागार्थं त्वा सांनाय्यधर्मेण च सापाकरणादिनासं
स्कार्यं तत्र दध्नो व्यहसाध्यत्वात्पूर्वस्मिन्नहनि प्रातःसवनिक दध्यर्थ दोहनानन्तरं दधिघर्म द
ध्यर्थमपि दोहः तथाहः तेन आतंचनं ततः कर्त्तव्यं तत्संबंधिनो वत्सापाकरणाद्योप्यनेनैव क्रमेण
कर्त्तव्याः प्रवर्ग्यं च स्यवायं दधिघर्मः ततश्चाप्रवर्ग्ये प्रतिप्रस्थातर्द्दोहिरण्य उपावर्त्तयेत्येतावाने

वोचयः तत्र दधिघर्मयस्तावप्रकारमाह उपविश्यमरुद्गसःपुरस्तान्मधपवित्रायामग्निहोत्रहवण्यां
देवभाः गृह्णाति पयो क्तं तत्प्रतिप्रस्थात्रा आह तं दधिदुत्तरवेदेः पश्चाद्धोमार्थालम्यात ततः मरुद्गसःपुरस्ता
भूः १० दुपविश्य समपवित्रायामिति शाखायां पवित्रे हासपवित्रायामग्निहोत्रहवण्याय पोक्तं यथाग्र
५ वर्ग्याध्यायेउक्तं तथा गृह्णातीकहोतितत्रायत्तं यावतीद्यावापृथिवीइतिदधिघर्मं गृह्णामि
5 तिम्प्रतोयवतीइतिमन्त्रांतेस्थालीमुखेनैवाग्निहोत्रहवण्यानिनयनंकार्यं अंकुतः समा
श्रु नीयमानन्याहेस्यानयनस्यैव [illegible] तत्वात आनयनंचनिनयनमेव अतः सान्नाय्यवद्दिरव
दानोयपत्तरणादि न भवतीति अतएव सूत्रेपि गृह्णामेवोक्तं नावदानमिति अस्यापि प्राशा
नमग्नीद्वकरोतिइडंगच्छेत्येवं ततः प्रतिप्रस्थात्रु गृह्णामिति अध्वर्युसुते दधिघर्मेणाचरं
तीति प्रैषं सत्सु ते माध्यंदिने पवमाने इत्तिनयाग्निहोत्रहवण्येतिच्छन्तत्वात होतर्वदस्व
यत्तेवाघर्मिस्याः स्क्याचिदध्योनिनयनं ऊर्ध्वेन्नेव होतारं प्रत्येवमाह होतर्वदस्व यत्तेवाघमि
ति सम्मानीयमानन्याहहोतर्वदस्वेत्यादिप्रवरणात वाचांते [illegible] तद हविर्दित्यन्तेति छन्ता श्री
वाचांतेहोतुर्वैधियदि समाप्तेअध्वर्युरग्निहोत्रहवणीहस्तेन गृहीत्वा तस्मात्स्यानादुत्ति
ष्ठन्नर्द्धे [illegible] भवतन्यातंहविरित्येवं होतारं प्रतिब्रूयात अस्योपोति [illegible] न्नाहन्यातस्हवि ४
रितिश्रुत्वात दधिघर्मस्य यजेति प्रेष्यति ततोयजन्तिस्थं गत्वान्याय दधिघर्मस्य
यजेत्येवं होतारं प्रेष्याति अनिक्रम्य [illegible] याह दधिघर्मस्य यजेति वषट्कृते जुहोत्यनुवषट्कृत राम ५
श्री

सयजमानाः समुपहावं भक्षयंति यथोक्तं ।

आहरति भक्षमिति लिङ्गकतत्वात् हुतशेषं घर्मर्त्विजः घर्मसंबंधिन इति समुपहवमिति समुपह्व
समुपहूयय हावं भ... हुतशेषं होमावशिष्टं कथं सयजमाना यजमानसहिता घ
मर्त्विजो घर्मसंबंधिन ऋत्विजः समुपहावमिति समुपहुय समुपहूयय यथोक्तं भक्षयंति यथाप्रव
र्ग्याध्याये उक्तं तत्र उक्तं मयि त्यदिति भक्षणं विषः संहृणीति महावीराय इति तेन मन्त्र यि त्यदि
ति मंत्रेण भक्षयंतीत्यर्थः आहरति भक्षं तं यजमानाय प्रयच्छति स उपहवमिच्छामहे यति मयि
त्यदिंद्रियमित्यादिमंत्रकरणात् अत्र च यजमानस्यैव भक्षणं समाम्नातं तेन तस्वांतराघर्मर्त्विजाम
पीति घर्मोत्विग्रहणाम् अन्येषां मुहूर्तार्थं भक्षकमध्ववरणा क्रमे होवान्यस्यानुक्तत्वात् तेन प्र
यं ब्रह्मणः ततो होतुरध्वर्योः प्रस्तोतुः प्रतिप्रस्थातुः रग्नीध्रो यजमानस्येति अनेनैव क्रमेणो
पहवप्रार्थनमपि कर्तव्यं शेषस्य भक्षणविधानात् सशेषस्य होमः इत्यवसीयते प्राणाभक्षं वादि
दीक्षिताः अदीक्षिता ऋत्विजः दधिघर्मशेषस्य प्राणाभक्षं वा कुर्युः प्राणेन भक्षः प्राणाभक्षः ना
सिकयावघ्राणमात्रमित्यर्थः यदि दीक्षिताः स्युः सत्रेषु तदा नियमेन प्रत्यक्षभक्षमेव कुर्युः अ
दीक्षितानां तु विकल्पः प्राणाभक्षो वा प्रत्यक्षभक्षो वेति दधिघर्मयागस्य वाप्रावरणातिक्रमणा
देः पुनर्वचनेनापूर्वत्वविज्ञानाद्यावदुक्तत्वं तेन आज्यभागस्विष्टकृदादिशेषकार्यभावः अत
अवसोम्यचरुवद्दिरवद्यतीत्यवदानाक्षेनिनयनवचनाच्च सर्वस्यैव दध्नो होमः कार्यः
भक्षणानंतरं यस्त्वैः सुमित्रियानइति चात्वाले मार्जनं कार्यं चात्वाले मार्जनमिति प्रवर्ग्य

देवभा॰
अ॰ १०
६

6

धायेभक्षणानंतरमुक्तत्वात् उक्तं तावदप्यस्ति सतुयहवमिष्टाभक्षयतीतिप्रवृत्तेस्ताप्ययात्वाले
मार्जयंते ऽसावेवबंधुरितिश्रवणात् अविशेषाविस्मनेनाप्ययात्वालो मार्जयंते सुमित्रियान
अप इत्यादिः सर्वसंनिहितः पठितोतिदिश्यते पशुपुरोडाशोनप्रवर्ग्यपुरोडाशादिकहोत्याधि
श्यानिधानात् ततः पशुपुरोडाशेनासहनादिभागहरणां तेनप्रवर्ग्यतदनंतरं पुरोडाशा
दिकरोतिसवनीयपुरोडाशादीनांसाहनादिकाहोतिआधिश्यधिश्यानिधानात् होत्रधि।
श्रयेद् इडांनिदधातीत्येवमंतंप्रातः सवनवदेवकरोतीत्यर्थः विशेषस्तु प्रैषादिगतः प्रागुक्तए
व अन्यच्च कठसूत्रे विशेषः स्तोर्होदधिघर्मेणाचरतियदि प्रवर्ग्यवान्पशुपुरोडाशेनेडांतेन
चरित्वा माध्यंदिनीयेस्तुत्वेन चरति माध्यंदिनस्य सवनस्येति संप्रेषइति तेन पशुपुरोडा
शस्येडांते तेनेसवनीयासाहनादिनसह अतश्च पूर्वमेकं पशुपुरोडाशमानीयासाघाल पू
भ्याज्यभागावनुष्ठा यप्रधानान्विषक्तधागोर्हत्वाप्राविनेडाषड्वत्तभागचतुर्द्धाकरणो
ऽभक्षमार्जनभागपरिहारतत्करणापासनभागावेक्षणाभागप्राशनांतं कार्यमिडांतग्रहणा
स्यातिव्याप्ताविवपातिपत्तिसमापनाविरोध त्वात् तत्र मार्जनमेकोनेवेष्टिकपवित्रेणाक
र्तव्यं श्रास्वापवित्रस्यतत्रसंबंधाभावात् अस्यचसवनीयपशावविधमानं सर्वापात्रादिक राम॰
र्मापवर्गोतं अपूर्वभागवत्रयपकभवतिनचावभृथात् द्रौणीहत्राणीयादिसर्वानंतापर्ययन्न ६
साधारणां अनूबंध्यामयस्ययोरन्यतरांते नेदानी इडांतेनचरित्वेत्यक्तत्वात् अनुप्रतिय

त्तिपत्तिपरिसमापनमात्रं येषांमतेपशुपुरोडाशेन प्रासंगिकः तेषामत्रेडामार्जनांतमेव कर्त्त
व्यं भागपरिहारस्तु तृतीयसवनेनेपावित्रप्रतिपत्त्यनंतरमेव भवति भागावेहरणादिकं तु
अनुबंध्यांते पशस्यांतेवेति किंच अप्रासंगिकत्वपक्षेच पशुपुरोडाशातंत्रस्यापरिसमाप्त
त्वान्नमध्यपातित्वाच्च माध्यंदिनसवनतृतीयसवनसंबंधिसवनीयानामाहो आज्यभा।
गयोरनुष्ठानं न प्राप्नोति अतः प्रतिसवनमाज्यभागानुष्ठानांगीकारिभिः पशुपुरोडाशस्यप्रा
संगिकत्वमेवांगीकार्यं ततः सवनीयपुरोडाशाहीनांप्रातःसवनवदेवासादनादिहोरधिम
स्योडानिधानांतं अत्रापिपूर्ववमाज्यभागौ कार्यौ ततः सवनीययागः तयोःपश्चावस्थत्वेनप्रसं
गाभावादिति उन्नीयमानेभ्यश्चानुवाचनप्रभृत्याचमसनिधानान्ता होरधिस्थे सवनीय
पुरोडाशेडानिधानानंतरमुन्नीयमानेभ्योनुवाचयतीत्येतत्प्रभृत्याचमसनिधानादृत्विक्सा
स्यहविर्द्धानस्य पश्चाद्दक्षिणे निदधति चमसानधइत्येतत्पर्यंतं प्रातःसवनवदेव निर्विशेषं
करोति प्रातःसवनवदेव शुक्रादयस्तहरणाभिघारहोडाप्याप्यत्रकारेणादि ऋत्विक्पानांग्र
हणाख्यानुकृत्वा ऋद्धिरेवत्सयागाभावः ते ते निधानानंतरमुन्नीयमानेभ्यश्चेत्यादि
ना शुक्रामंथिप्रचरणमेवसमन्वतत्तातिदिष्टं प्रातःसवनवदेव न वसून्नयने प्रासेत्रा
ह १ दशासून्नयति अत्रदशास्वपि चमसेषु अन्नेतासोमं अप्रसिक्तुता अध्वर्युः शुक्रामंथिप्र
वंविधः प्रैषोभवति माध्यंदिनस्येत्येवमादिकः मंथीवतइतिवामधुश्चुतस्थानेत्र॥
मुन्नयति प्रैषे विशेषमाह। माध्यंदिनस्य सवनस्य निष्केवल्यभागस्य शुक्रावतो मधुश्चुत इंद्रा
यसोमार

देवभः
श्रः १०
गह

ग्निमन्नेवषेप्रैषमधुश्चुतइत्यस्यपक्षेशानेमंथीवतइत्यस्यवाप्रयोगोभवतिवाययान्नात एव
इडांभक्षयित्वाशास्त्रवाद्यर्थेदाक्षिणाहोमः सवनीयपुरोडाशेडांभक्षयित्वाशालेन्द्रार्थेदाक्षि
णाहोमः कर्तव्यः इडाशानुपलक्षणार्थेसवनीयपुरोडाशासंबंधिशेषंकर्मसमाप्येतस्पर्धः
ततश्चात्वालपर्यंतगमः माध्यंदिनसपवमानानंतरं दधिघर्मप्रचारहोमार्जनानंतः ततः पशुपु
रोडाशायागाश्त्रासादनादिभागभक्षणांतः ततः सवनीयासादनादिहोत्रधिष्ण्येडानिधानां तः
तं ततप्रातरोगीप्रज्ञात्योन्नीयमानप्रैषः ततनुन्नेतारः शावमसानुन्नतद्वेदिमपरेणाहोत्रा
दिक्रमेणनिधायशुक्रादुपस्तीर्यहत्तमत्तउन्नीयशुक्रादभिघारयान्तिएवंदक्षास्वरुन्त्रा
पाते ततः शुक्रामंथिभ्यांचरत्तइत्यन्नोक्तप्रकारेणशुक्रामंथिनोर्यागः तत्रमाध्यंदि
नस्यसवनस्येत्यादिप्रैषः वषट्कृतेध्वर्योर्होमः तमनुप्रतिप्रस्थातुः तमनुचमसाध्वर्यूणां
एवमनुवषट्कारेपि तत्राघानांचतुर्णामेवचमसानांहोमः नमैत्रावरुणविशावमसादि
नामितिविशेषः ततः प्रैतुहोतुरित्यादिप्रैषः प्रत्येत्यप्रतिप्रस्थातुर्मंथिशेषस्य शुक्रपा
त्रेववनयनं अध्वर्योः शुक्रशेषस्यहोतृचमसेवनयनं चतुर्णांहोत्रादिचमसानांसदसिप्रस्था
पनंप्रशास्त्रादीनांचचमसेषुचमसाध्वर्यवः शुक्रात्सुनरभ्यन्नयांतेततोध्वर्योः प्रशास्त हामः
र्यजेत्यादिप्रकारेणाचमसानांवषट्कारानुवषट्कारयोर्होमः तत्रेदंमिंद्रायद्यग्नेयइति
मावेवषष्ठमसपिवषट्कारानुवषट्कारहोमयोस्त्यागोप्रथमंवात्वात्तंमंदिष्टतिजपः अग्नी

यादिति मंत्रेण होतुरग्नेरुपवेशनं ततइडाभक्षणं सर्वेषामग्नीधेषष्ठावत्तं समर्थमपीदमितिजपां
तं ततश्चण्डहोगोक्तासवनप्रार्थना ततः प्रातःसवनवदेव बन्धुकामांध्येशोषभक्षणादि प्रस्थित
यागनिमित्तं सर्वं चमसभक्षणं पुनरभ्यन्नीतनिमित्तं च भक्षणं अत्र सर्वं भक्षणं अत्र ममेना
प्यायिता न हविर्भक्षणमध्ये निदधाति अग्नीध्रे हविर्यज्ञार्थं विजइडां प्राश्नीयुः यजमानश्च स
वनीयशेषं भक्षयति पत्नीव पत्नीशालायां हविष्यं भुंक्ते। कण्ठमूले अत्र हविष्यं पत्नी भुंक्ते इति
वचनात् ततो मार्जनं भागपरिहारः दाक्षिणाग्नौ केवलायेष्वलेपाहुतिः पिष्टलेपहोमः पत्नेके
वलाज्याहुतिपक्षे तु नेदानीं प्राशित्रादीनीमो कोशहस्य भागो भागावेदनं तत्राद्यानं वत
तः शालद्वार्ये दाक्षिणाहोमः कर्तव्यः दाक्षिणाहोम इति संज्ञा अथ पत्नीपरेत्य गार्हपत्यं दा
क्षिणानि जुहोतीति श्रुतत्वात् अध्वर्युर्गार्हपत्यं प्रतिपरेत्य प्रत्यागत्य दाक्षिणानि दा
क्षिणाप्रयोजनानि एवं सज्ञकानि जुहोति व्यवहाराभावेपि दाक्षिणासंबद्धत्वज्ञापनाय सं
पाक्रियते ततः श्वेतदभावे अभावः वासः प्रबद्धं हिरण्यं ठंहव्यामामवध्मयवत्तुर्गृहीत
मुद्दत्यमितिति वासः प्रबद्धं वाससा वल्वे णा प्रबद्धं प्रकर्षेण बद्धं वासः प्रबद्धं एवं विधं हिरण्यं
का गृकामवध्मयचतुर्गृहीतमाज्यं जुहुध्यमित्यनेन मंत्रेण शालाद्वार्येग्नौ समित्पूर्वकं जुहो
ति सहस्रशाहोमीये वाससि हिरण्यं प्रबध्य आबध्य जुहोति तत्राज्यमजुहो मुद्दत्यमिति श्रुतेः
करणं पाठाद् उभयोरप्युत्पोश्च तुर्गृहीतं भवति दक्षा संबध्य दाक्षिहोमाः दक्षाहोमः दक्षाहोमः प्र

दैवभाः
अः १०
८

ष्योऽजनं यस्यतद्दशाहोमीयं अथ दशानार्थमेव पक्वालितं वासस्तस्मिंस्तस्य दशा आयामित्या॥
र्थः दशाहोमीय इति श्राद्धात् अतो दशायां प्रबध्य चतुर्गृहीते आज्ये अवधाय जुहोति
अथ यस्यैतु दक्षिणार्थे हिरण्यं वासश्चतयोरेवत्र विनियोगः विश्वं देवानामिति द्वितीयं
विश्वं देवधाय जुहोति अथ यस्यैतु दक्षिणार्थे हिरण्यं वासश्चतयोरेवात्र विनियोगः विश्वं दे
वनामिति द्वितीयं विश्वं देवानामित्यनेन मंत्रेण द्वितीयामाहुतीं जुहोति चतुर्गृहीतेनाज्येन
॥ शालाद्वार्ये एवावासोहिरण्ये अत्राप्यवधायो अथ द्वितीयां जुहोति विश्वं देवानामिति अक्ष
॥ त्वं तं दृशे सूर्यायेति द्वयोराहुत्योस्त्यागः अग्नीषोमीयेनेष्ट्वा ततउत्थायाग्नीध्रं गत्वा अग्नी गते
॥ ध्रीयेग्नौ अग्ने नयेत्यनेन मंत्रेण सास गृह्य हितमाज्यं जुहोति अत्रापि वासोहिरण्यं भवत एवे
॥ ति हरिस्वामी अयं नः स्यपरामर्शो वेद्धक्तं दशादशपूर्णा वा वेधार्ह अश्वं रथ्या दोयुक्तं दृशाद
॥ थवा अयुक्तमेकाकिनमेवानहा अग्ने नो अग्निर्दित्यथ यथां द्वितीयामाहुतिं सगृह्य हितेनाज्येन यं
॥ जुहुयात् अथ याग्नीध्रे देवेकां वा जुहोतीति प्रत्तत्य सजुहोत्यग्ने नयेत्यादिना अथ यथ यस्य
प्रुक्तं वायुक्तं वा हस्यस्याह द्वितीयां जुहुयायद्युनर्नाद्रियेत सजुहोत्ययं न इत्यादिग्र वसानित।
देविकां वेति व्यवस्थितो विकल्पः अश्वदाने सति दे असति न्वेकामिति युक्तोऽरथ्येकस्यां चिकित्स हाम ८
तोमानाश्वरथमश्वं पं वेददातीत्याहोदाहिरण्यमश्वरथ अश्वत्रुपुगित्यश्रौ वा अयुक्तं रुक्मलला
दोश्वः श्वेतोद हिरण्यति प्रत्तताव थस्ये वायुक्तस्पदानं गोश्वाश्व श्वश्वर थश्वे इति हरिस्वामी

अस्यैव प्याहुतौ वासः प्रबद्धस्य हिरण्यं बधानं भवत्येषेति हि । स्वामी । अथ वायुः तं प्रधानः स्या
हिरण्येन अयुक्तमंग दक्षिणात्वेन राताश्वरोपमित्याहोनेत्र वा आज्याहुतेरेयकवो भवति द
स्यान्निति वचनात् अनयोरप्सोहिरण्यमग्नय इति त्यागः वासो हिरण्यं दद्याति वहु मासो दक्षि
णादानकाले ऋत्विग्दक्षिणात्वेन वासो हिरण्यं योऽशभ्योप्यृत्विग्भ्यो ददाति येन ऋत्व वहितेन ए
वचनत्वाद्विदक्षिणा हिरण्यं गौर्वासोश्व इत्यत्र वासो हिरण्यं यो ऋत्विग्दक्षिणात्वेन अवदा
न् स हिरण्यो यजमानः शालां स्वेवेला ... ति ... अभिमन्त्रयते दक्षिणावर्हिर्वेदिति ष्ठन्तो द ष
क्षिणानो हव्येणावसति आग्नीध्रीये होमानन्तरं तेनैव हिरण्येन स हिरण्यो यजमानः शालां
सर्वे दक्षिणानिष्क्रम्येण वद्विति मन्त्रेण दक्षिणातो बर्हिर्वेदि तिष्ठन्तीर्वै देवहि दक्षिणास्यो दक्षिणपव
स्थिता दक्षिणा गाः अभिमन्त्रयते गावो बर्हिर्वेदे दक्षिणा तास्तिष्ठन्ति अथ हिरण्यमादाय शाला
मभ्येति दक्षिणेन वेदिं दक्षिणा उपतिष्ठन्ते सोऽग्रेणा शालां तिष्ठन्नभिमन्त्रयते हव्येणा वद्दत्या
दिगतत्वात् गवाठः शतं द्वादशं वा ति ... मति गवां शतं वहुमाशोन मार्गं शाति ऋमति अ
भिमन्त्रणानन्तरं अथवा द्वादशं शतं द्वादश अधिकायमिन्यातेन द्वादशं शतं द्वादशभि
र्गोभिरधिकं शतं गाव इत्यर्थः तच्छतं तेनैव दक्षपतिना शते न तस्मान्नाशत दक्षिणा सोमे
ध इः स्यादिति श्रुतेः द्वादशं त्रुशास्वान्तरात् अग्निष्टोमायनः द्वादशं शतं गवां दद्यात् एकविं
शतिप्रभृति वा यथायथं इति मंत्रोच्चन तिलमाषाभ्यामं ... रसन्नः ... दनलि

लमाषाः प्रसिद्धाः तेचानेनैव यथानीयं ते रात्विग्भ्यो दातुं ॐ तत्रशालासदसि होत्रोनाम्नो। अं
देवभाः धुं तीर्थेन गवामतिक्रमणमार्गेयं शालासदसी अंतरा शालास दृष्टाशाते निःक्रा दसोरंतरालेन
अः १० मध्यमार्गेणो नरे रणासदः अग्नीधुं द्राहोतो न तीर्थेन याता लोकस्य पदं तरालेन गवां शातेद्व
९ दृश्ये वा शातं निःक्रामति। शाषां तदातु गवां शातमित्यतः आरभ्य तीर्थे नित्येवमंतमेवं दृम्सूत्रं।
मं एक एवान्वयः यो दनादि दानं सात्विजां संस्कारार्थं। मं यो दनादि भद्दोन कृत्याः सं ३ सुखे तः
१ नोत्तरं कर्म करिष्यंतीतिपक्षा न्योपहारस्य भद्दाणार्थत्वाचागमात् एषामपि द्राहोतणात्वोने
चदानमन्वाहार्यदेत्यपरे तत्र पुरुषार्थत्वपक्षे तत्रापि मंथो दनादि दानं भवति दक्षिणासं
बंधपक्षे तु न भवति सुब्रह्मण्यां च प्रेष्यति वा अत्रावसरे सुब्रह्मण्यां प्रेष्यति वा न प्रेष्य
ति वा वाविकल्पार्थः अग्नीधुदनुगच्छति सुब्रह्मण्य ताहाहोतणाउक्तमार्गेणागच्छंतीता अग्नीधा
हाभीधुं यावदन्वन्यजमानोनुगच्छति शाखा वा त्वां तरात यागानुवाचनाद् दूद्वाय मरुत्वमेनु
वाचयतीत्येतस्मादनुवाचनात्प्रागपद्यते तत्र यजमानः करोतिचकारेणासुन्वं न्यनुगा। कृ
ष्यते प्रागनुवाचनात् सुन्वकर्ता प्रत्येतव्य इत्यर्थः सदो गच्छतीति विश्वीति यजमानो विस
पश्यतीति मंत्रेण। अग्नीधुदेशात् सदः प्रतिगच्छति अथ सदो भ्ये वि विसं यथा यथा तीदाक्षी ति
तिभक्षत त्वतः प्रेष्यते यतस्वसदस्यैदिनि सदस्यान् सदः समीपे स्थित्वा यनस्वसदस्यैदिन राम ९
नेन मंत्रेण सदस्यान्प्रेक्षते यजमान एवा सदसि भवा सा त्विजः ब्रह्मणाः सदस्याः अनेसदस्य थ

स्मनेयतस्यसदस्येभ्यदितिइतिश्रुतत्वात् ब्राह्मणामधेत्याग्नीध्रगमनं ब्राह्मणामधेत्यने
नमंत्रेणयजमानःसदस्समीपादाग्नीध्रगमनं करोति आग्नीध्रमृत्विजंसवशरणोवरिष्ठं
तंप्रतिगच्छति अथ हिरण्यमादायाग्नीध्रमभ्येति ब्राह्मणामधेत्यादि अवशात् यद्धिरण्यं
पं वत्रगृह्णीतेवहितंपश्वायजमानेनगृहीतं तस्माद्धविर्हिरण्याधायवदग्नीध्रेदातव्यं ताव
हरायदक्षिणोनयाशिनागृहीत्वा आग्नीध्रमृत्विजंशरणे सोवरिष्ठं तमभिगच्छति उपावि
श्यहिरण्यमस्मैददात्यस्मद्राताइति आग्नीध्रंगत्वातत्समीपउपविश्यास्मै आग्नीध्राय
हिरण्यंददाति अस्मद्राताइत्यनेनमंत्रेणाहिरण्यग्रहणामुपलक्षणं सर्वासां दक्षिणा
नां अग्रथैवमुपसद्याग्नीध्रेहिरण्यंददात्यस्मद्राताद्ध्वत्रागच्छतेतियुक्तत्पत्तस्मादग्नीध्रप्र
थमांदक्षिणांददातीत्युपसंहारात् तेनात्राग्नीध्रेहिरण्यंनिस्तोगावःवासोविभागः अश्वस्या
पिविभागोमंथ्योदनादिविभागइत्येतावदेयं अत्रैवंप्रयोगः अस्याग्निष्टोमसंस्थस्यज्योति
ष्टोमस्यसमृद्धयर्थंइदंहिरण्यंनिस्तोगाःवासोविभागमश्वविभागंमंथ्योदनंतिलविभागं
चाग्नीत्तुभ्यमहंसंप्रददे इतिसंकल्पपल्यास्मद्रातेतिमंत्रांतेददाति अस्मद्रातेत्यनेनैव
मंत्रेणासर्वेभ्योदक्षिणादानंभवतिदक्षिणादानेकरणत्वंत्वबहुवचनान्तत्वाच्चानहिरण्यदान
मात्रे आत्रेयाय चाग्नीध्रवत्सदसःपुरस्तादुपविष्टाय क आग्नीत्रेयं क आत्रेयमित्यत्रिह

देव भा:
४१०
१०

10

ऽक्कासनच्छेद्यमहालेयमवालेयमकौहुयमशौभ्रेयमवामरथ्यमगोपवनमिति अग्नीधे
दक्षिणादानानंतरमात्रेयायात्रिसगोत्रायात्रिप्रवरायवासस्तः पुरस्तादुपविष्टाय च का
राद्धिरण्यं अग्नीधुवद्दद्यातिकिंतत्वा आग्नीध्रवद्धिरण्येनेनैतावद्दद्याति । स्य तेऽग्नीध्रसणामध्ये
स्पननमंत्रेणात्रेयपक्षप्रागमनं अक्षशताद्धस्तनेनद्दानेनवा कृतः अथैवमेवोपसर्घा अत्रेया
यहिरण्यं दद्यातीतिश्रुतेः एवमेवद्वाविंशामध्येत्पनेनैवमंत्रेणोपसर्घोपकाम्यानिहिरण्ये सा
मोहिरण्यं च ऋतुदक्षिणार्थहिरण्यव्यतिरिक्तं कुतः तस्मादृत्विग्भ्य एव दक्षिणा दद्यान्न
न्यः ऋत्विग्भ्य इति नियमात् आत्रेयस्यानृत्विक्कात्वामंत्रार्थः हालेयवालेयादिवर्जितमात्रे
यं अत्रेय यस्य कः पाहिशौभ्या योहालेयादिवर्जितस्तस्मै दद्यादिति सान्विग्भ्योदक्षिणा द
दाति आत्रेयदानानंतरं सान्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति नावादेतावत्त्विजामेव दक्षिणा इति
श्रुतत्वात् नोहैवाशांताद्दक्षिणोनयजमानस्यर्विक्स्यादिति श्रवणाच्च तस्य परिक्रया
र्थत्वेनश्रुतत्वाद्धयं संदेहो जातः किं प्रतिपुरुषं शतं देयं उतैकस्यैव शतं तस्य प्रतिवि
भागो देयः तत्र सर्वपक्षमाह एकैकशतानि पुरुषमेतानि एकैकशतानि गवां देयानि । राम:
प्रत्यृत्विजमेकैकं गवांशतमित्यर्थः कुतः पुरुषमेदात् प्रत्येकं भिन्नाः पुरुषाः येभ्यस्ता १०
श्च तं दीयते गुणाभ्यूतं च तत् सात्विकं संतोषणार्थत्वात् ऋत्विजस्य प्रधानं प्रतिप्रधानं

वगुणाद्दक्षिणान्यायात् तस्मात् अन्य । चिन्त्यमेकं किं शतं देयमिति पूर्वः पक्षः सिद्धान्तमा
ह प्रतिविभागो वा कर्मप्राधान्यात् वा शब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे एकस्यैव गवां शतस्य प्र
प्रति विभागो वा देयः न प्रतिपुरुषं पृथक् पृथक् शतं कर्मणः प्रधानत्वात् दक्षिणा
तु कर्माङ्गभूतानामृत्विजां संयुक्तानां भक्ताये न सम्प्रदानभेदेन दक्षिणाभेदो भवेत् कर्मणस्त्वे
कमेवास्मात् एकमेव शतं विभज्य तस्य विभागः प्रत्यृत्विजं देय इति सिद्धं कर्मप्राधान्यं
च दक्षिणायाः श्रूयते तदुक्तमेव दद्यात् इति नाशतं न तस्मान्नाशता दक्षिणाः सोम्या॥
ध्वरः स्यादिति ऋत्विक्कर्मोपदेशपतस्य पारार्थ्यत्वे नैकमेव शतं श्रूयते । यदि च भेदे
न प्रतिपुरुषं शतं दानं दीयेत तर्हि बोधशतानि परिक्रमः स्यात् न शतं न चाचयथा
श्रुतः तस्य कारणात् कर्मणो विगुणं स्यात् तस्मादेकशतं विभज्य देयं तत्रापि संदेहः
किं समो विभागः उत विषम इति तत्राविशेषात् समं प्राप्ते उच्यते यथाहं मन्दा दक्षिणा
धेभ्यः षड्द्वितीयेभ्यः अर्धं तत्तृतीयेभ्यः पादिनस्तुरीयेभ्यः यथाहमिमा
दभक्रमेणावहरणक्रमेण । आद्येभ्यो ब्रह्मादिभ्यश्चतुर्भ्यो द्वादश द्वादश गा दद्यात् द्विती
येभ्यः चतुर्भ्यो ब्राह्मणाच्छंसिप्रस्तोतृमैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातृभ्यः षट् षट् गा दद्यात् तृ
तृतीयेभ्यश्चतुर्भ्यः पोतृप्रतिहर्त्रच्छावाकनेष्टृभ्यश्चतस्रो गा दद्यात् इतरेभ्यश्चतुर्भ्योऽग्नी

देव भाः
अग्नेः १०
११

सुब्रह्मण्यस्याध्वर्युद्ग्रन्थेन भ्यः तिष्ठन्ति स्तोत्रगाद्यानि अत्रापि जावत्वाद्ग्यावत्रुष्का नत्रवत्
र्णामपि वत्रुष्काणां येष्ठा धाम्ले भ्याघं चत्रुर्णां वृत्रुष्का नां येद्वितीयास्ते द्वितीया वत्रुर्णां
वत्रुष्कानां विषम्यं तत्प्राप्तिकर्म विषम्यादिन्यचतीन तीयास्ते तृतीयाः चत्रुर्थास्ते इतरइति
न त्वत्रावैषम्यस्याङ्कतत्वात् समएव विभागः प्राप्नोति सत्यं अङ्कतं विषम्यं तत्प्रापिकर्म विषम्या
देव षम्येणाभवितव्यं नद्येकस्यं कर्मषोडशानामपि भवन्तुविषम्यं कुत एव विभागोदक्षिणा
षङ्कुतस्त्रिशतिरिति युक्त एष विभागो लिंगात् एवंहिसत्रेदीक्षाक्रमविधानपरे वाक्ये
श्रूयते समस्त भागिनो दीक्षयति अर्द्धिनो दीक्षयति तृतीपिनो दीक्षयति पादिनो दीक्षयती
ति तत्र च यस्तावत्विजस्ते यजमानाइति सर्वेषां यजमानत्वाविशेषात्सर्वेषां तुल्यं फलं तेन
न फलविभागसत्वेयं समाख्या अर्द्धिनस्तृतीपिनः पादिन इति पारिशेष्यात्तत्रतो ऽपि ति
षां मे कर्मविषम्यात्परिक्रयविषम्येणायो विभागस्तन्मतमेतत्समाख्यानमर्द्धिनस्तृती
पिनः पादिनइति तस्माद्युक्तो लिंगेन नियमः हिरण्यवस्त्रादीनां मध्येवामवविषमोवि
भागः कर्त्तव्यः समाख्यायात् उक्तोपि विभागः दक्षिणानीं वहनाक्रमेणौव दाने प्राप्ते यथाश्रुतं क्र
मनुपदिशति ब्रह्मोद्गातृहोतृभ्यः अग्नीध्रे प्रथमं दानमुक्तं ततो ब्रह्मोद्गातृहोतृभ्यो ऽद
घात् अप्रवृत्ते सौ ब्रह्मा हि प्रजानां दक्षिणानां अभिगोपायं यस्मयो ह्युद्गात्रे यहोत्रेइति अक्रतत्वं तन

राम:
११

स

स्माद्दक्षिणा ददातीत्यत्र दक्षिणादानं विहितं तस्य च क्रतुसंबंधस्तद्देवास्येति दक्षिणाभिर्द
दायतीत्यनेन सिद्धः ततस्मादृत्विग्भ्य एवेत्यत्र चतुर्णामृत्विक्संबंधः एवं स्थिते इदमपेक्ष्यते
किं समस्ताः समस्तेभ्यो देया आहोस्वित्क्रमेणैकैकस्मादिति यद्यपि क्रमेणात दापि की
दृशेनेत्येवमाकांक्षायां क्रमवंतित्व्रह्मादिसंप्रदानकानि दानानि विधीयंते पत्व्रह्मणाद
त्यादिना ब्रह्मणो हिरण्यं पद्वाद्दशगावा वासोश्वमंध्यो दनादेश्चतदनुरूपं भागं ददातीत्यर्थः
ध्व एवमुक्तेहे [illegible] पि पोऽयं अध्वर्य्युभ्यां च हविर्द्धान उपविष्टाभ्यां अध्वर्य्युभ्यां च हविर्द्धानमध्य उ
पविष्टाभ्यां दक्षिणां [illegible] ददाति द्विवचनाद्वितीयः प्रतिप्रस्थाता अध्वर्य्युर्मुख्य [illegible] भ्याः
हविर्द्धाने आसीनाभ्यामिति अत्र तेन सह वा प्रत्येकं वा स्वनुरूपविभागदानं। अध्वर्य्युभ्यां हिर
ण्यादि दक्षिणादानमुक्तं नाभ्यां च कथं प्रतिग्रहः कर्त्तव्य इत्याकांक्षायामाह। अग्नये त्वेति
हिरण्यं प्रतिगृह्णीतः अग्नये त्वेत्यनेन मंत्रेणाध्वर्य्युप्रतिप्रस्थातारौ दीयमानं हिरण्यं
प्रतिगृह्णीतः स हिरण्यं प्रत्येत्यग्नये त्वेति। अनुतः अत्रद्धि यजमानके आग्रेदेवते [illegible] मे भ्या
त धिवक्ष्यजमानके आग्रेदेवते [illegible] भ्या एधीत्यूहः एवं ब्राह्मणो दाक्षिणाभ्यां दक्षिणाभ्यः त्वा ग्रहणे भ्यां
[illegible] दक्षिणः हयो दक्षिणामेधि [illegible] हयो दक्षिण एधीति वक्ष्यमाणेषु प्रतिग्रहमंत्रेषु रुद्राय
रुद्राय त्वेति गां रुद्राय त्वेत्यनेन मंत्रेण गां प्रतिगृह्णीतोध्वर्यू अध्वर्युभ्यां प्रत्येति रुद्राय त्वेति

देवभा:
अ: १०
१२

अन्यतः बृहस्पतये त्वेति वासः बृहस्पतये त्वेत्यनेन मंत्रेणाध्वर्युर्वासः प्रतिगृह्णीतः अथ
वासः प्रत्येति बृहस्पतये त्वेति अन्यतः यमाय त्वेत्यश्वं यजमानेन दीयमानमश्वमध्व
र्युर्यमाय त्वा मह्यमिति मंत्रेण प्रतिगृह्णीतः अन्यानश्वान् प्रसेति यमाय त्वेति अन्यतः को मा
ऽदात्कस्मा अदादिति हिरण्यादि द्रव्यं चतुष्पाद्यादन्यन्मंत्रोऽदन्त तिलमाषादि धा
न्यानि दीयन्ते वा गोश्वाश्वतराश्वतरा गर्दभश्चाजाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिल
श्च माषाश्चैवमादि यजमानेन दीयमानमध्वर्युः को दात्कस्मा अदादिति मंत्रेण प्र
तिगृह्णीतः अथ यदन्यद्दाति कामेनैव तद्दाति दं मे अमुत्रास्त्विति तत्प्रत्येति कोऽद
दित्यादि अवशानः अन्यहस्वामिनः अन्यदिति शाखांतरीया मंत्रोऽदनादीन्यश्वाश्व
तरादीन् दर्शयति कामेन फलेच्छया हेतुना न ददाति कोऽदानेन द्रव्यमपि ममामुत्र लो
के सन्त्वस्य तन केवलं क्रतुफलमिति तोदनेना ततश्च तद्दत्तं प्रतिगृह्णाति को दादिति
प्रतिगृह्णीत इत्यथाध्वर्युः प्रतिग्रहस्योत्रोऽप्रततत्वान् नततन्निर्वचनं प्रयुक्तं प्रकार।
णाम्नानाच्च सर्वप्रतिग्रहीतृणामिमे मंत्रा अग्नये त्वेसादयं को दादित्यंतादि हिरण्या राम:
दि प्रतिग्रहे यथोक्तं ज्ञेयाः इष्टतोमंत्रवचनं हिरण्यादीनां प्रतिग्रहे यदेतदग्नये त्वेत्या १२
दिमंत्रवचनमुक्तं तदिष्टतो भवति इष्टयभवति इष्टयानेत्यर्थः तद्देवताय अन्नतिदिश्य

नीतिप्रवृत्तस्यतत्रदक्षिणेदेवतायाःप्रतिदिशोदिशीतिश्रुतत्वात्. विदुषःप्रतिग्रहोऽनुदेवतानि
देशोयंप्रतिनिषिध्यतेदेवतायैअग्निरुद्रादिकायैनातिदिशोदात्मानमतीत्यादृवतेदप्र
तिगृह्णातिनाहमित्येवंनातिदिशोदिशंस्पर्शः यानधीतेददातितस्मादध्यायन्नातिदिशो
दिशीतिश्रुतत्वात्। तदुक्तंशांखायनेनर्गमितिवासर्वमितिप्रकरणात्ज्योतिष्टोमएवहिर
ण्यादीनांप्रतिग्रहस्तोदुमेमंत्रानत्वमत्रचातुर्मास्याद्दवसानीया।वैश्वानरयोर्दिवे प्रत्येत्य
प्रस्तोत्रप्रशास्त्रब्राह्मणाच्छंसिपोत्रनेष्टृच्छावाकोन्नेतृग्रावस्तुत्सुब्रह्मण्येभ्यः न
तोहविर्द्धानासदः प्रत्येत्य सदसि प्रत्यागत्य यजमानः प्रस्तोत्रादिभ्यः क्रमेण दक्षिणां
ददाति अथ पुनरेत्य प्रस्तोत्रेथमैत्रावरुणायाथब्राह्मणाच्छंसिनेथपोत्रेथनेष्ट्रे
च्छावाकायाथोन्नेत्रेथग्रावस्तुतेथसुब्रह्मण्यायेतिश्रवणात्. प्रसर्पेभ्यश्चात्यक
रावकस्यपयाचमानवर्जं प्रसर्पेभ्य इतिये केचन नक्ताविग्मतिदिक्ताच्चमसाध्वर्यूपगार
प्रासर्पकाउपद्रष्टारोन्येवसदः प्रसर्प्याः प्रविष्टा भवंति तेभ्यः प्रसर्पेभ्यो हिरण्यादि क्र
गुदाक्षिणाद्रव्यं दत्त्वा हिरण्यादि किंचिद्द्रव्यं ददाति किमविशेषेण सर्वेभ्यः न किंतु कराव
प कश्यपयाचमानवर्जं कणवः कण्वसगोत्रं कश्यपः कश्यपसगोत्रः याचमानो मह्यं देहि मह्यं
देहीत्येवंप्रार्थयमानः एतान्वर्जयित्वा एतेभ्यः सदःप्रसर्पेभ्योपिदेयमित्यर्थः केचित्तु न

देव भाः
अ १०
१३

13

काण्वशाखं बाधित्वेमन्यते कश्यपपंचरूपावदं तद्वाचकमिति यान्यश्राद्धोत्रियाय अश्रो
त्रियाय च दानं न प्राप्नोतीत्यत उच्यते ज्ञानतयैव संबंधिनः अश्रोत्रिया [illegible]
यानधीतवेदायापि दद्यात् केचित्तु विपरीतमाहुः यथा काण्वकश्यपयाचमानानामे
वं दानतयेवाश्रोत्रियं यमितितिक्तितितोनिर्णयः ॥ नरकगतं दद्याद्दौर्हिविपुराक्ष्य संवत्सर
रुद्र हेरुद्रं ती तिक्तंतं प्रसक्तेभ्यो मद्दानी मक्तं तत्र कदाचिद्दत्यस्य रजतस्य दानं प्राप्नो
ति तत्प्रतिषिध्यते नाश्रवाहिर्हिषि प्रसक्तेभ्यो रजतं दद्यात् कुतः पुराणसंवत्सरादूहेरुद्रं
तीतिप्रक्तेः यद्रजतं दद्यात् पुराणस्य संवत्सराद्धू हेरुद्रं तीति तिन्निर्दार्थवादाद्रजतं न देयमि
त्यवगम्यते पत्नीचहदाति पत्न्यपि दक्षिणाजातं ददाति द्रव्यसाधारण्याद्यजमानेन
दीयमानमनुजानातीत्यर्थः सर्वेभ्यो दत्वा प्रतिहर्तेयस्मात् सर्वेभ्य इति ऋत्विग्भ्यः प्रस
प्तेभ्यश्च दत्वा पश्चात् सर्वेभ्यो दानानंतरं प्रतिहर्त्रे दद्यात् प्रतिहर्त्रे उत्तमाय ददातीति
प्रक्तत्वात् ननु सत्विग्दानापेक्षयोत्तमायेति कथं न भवति इमे वां एवं वर्ण्यमाने उत्त
मायेति पाठक्रमप्राप्तस्यैवानुवादकं भवेत् सर्वा जेत्रुदीयमाने विधिरिति अत्राग्नीध्रे
दानस्यानुक्तत्वाद्देवं जायते हिरण्य काल एव तस्मै दक्षिणादानमिति अत एव प्रक्तो
नत्रैव यस्मान्नेतस्माद्ग्नीध्रे प्रथमाय दक्षिणां ददातीति सत्रेष्व सदोगमनस्य दस्य पूर्वे दक्षिणा

दाम:
१३

त्रेयग्रामसर्वकहणानानिग्रहणयत्नेः अनेकयजमानकाहीनेष्वपि मुख्य एवेतरान्वारब्धोहृष्मि
णाहृणाति ॥ इन्द्राय मरुत्वतेनुवाचयति प्रतिहर्तुर्ग्रहणानान्तरमध्वर्युरन्तर्युपात्रगृहीतं
मरुत्वतीयं ग्रहमादायेन्द्राय मरुत्वतेनुब्रूहीत्येवं मैत्रावरुणमनुवाचयति अनुवाक्या
पाठाय प्रेरयति अध्वर्युरिन्द्राय मरुत्वतेनुब्रूहीति क्तत्वात् अनानमतः अतः परं प्रस्न
मे ॐ भ्योहानं नकर्त्तव्यं ततो न प्रशातीति अश्रवणात् अतऽइति अनुवाचनाहर्द्ध प्रतिषेधा
वगमात् प्रतिहर्त्तृहणानाहर्द्धमपि प्रागनुवचनाद्गतायद्द्यमितिपिरकृतिः ॥ ऋतुपात्रेण
मरुत्वतीयग्रहणमुपयामगृहीतोसिमरुतां त्वौजस इति ततः प्रस्थाता हविर्द्धानं प्रवि
श्यद्वितीयेन ऋतुपात्रेण द्रोणकलशात्सूत ॐ नो वा मरुत्वतीयस्य ग्रहणं करोति उ म
पयामगृहीतोसि मरुतां त्वौजस इत्यनेन मंत्रेण । ऋतुपात्राभ्यां गृह्णातीति अश्रवणात् ॥
तुपात्रेणोत्युक्तं ॥ अध्वर्युमनु जुहोति तं गृहीतं मरुत्वतीयमध्वर्युमनु अध्वर्युणा प्रथमम
रुत्वातिपस्य होमे ततः प्रतिप्रस्थाता वषट्कारे च जुहोति सशस्त्रत्वानुरूपर्ययोगात् जुहो
हृः पद्मव्याहृत्तौ सशस्त्रे एव मरुत्वतीये अध्वर्युमनु प्रतिप्रस्थाता जुहोति न प्रथममनुक्त
तः अनुपूर्वयोगात् एवं मंत्राणामानुपूर्व्ययोगो भवति आनुपूर्व्य क्रमः क्रमेणायो
गो भवति नेतरथा सर्वेहि मरुत्वन्तं वृषभामित्यस्य सशस्त्र मरुत्वतीयग्रहणं मंत्रस्य

देवभाः
ग्रः १०
१४

पाठं तत्तं यदं महत्वां त्वोऽजमसद् इत्यस्य तृतीयस्कृतेष्व न केवलं मंत्राणामानुपूर्व्यं योगात् किं
त्वर्तृतीयस्कृतेष्व । अस्यापि हि तृतीयत्वं श्रूयते उपयाम गृहीतोसि महत्वां त्वोजस इति तृ
तीयं ग्रहं गृह्णातीति द्वितीये च प्रयुज्यमाने तृतीयस्कृतिर्बाध्यते तस्मादस्माल्लिंगाद् एवं मह
त्वतीये कृतेदं मंत्र तृतीयं तमनुज्ञहोतिं व । योनाम महत्वतीयग्रहणां महत्वंतमिति प्रथमं
महत्वतीयं वषट्कारानुवषट्कारयोर्हुत्वाशेषमन्यस्मै प्रदायहविर्धानं प्रविश्य महत्वंतं
वृषभमित्यनेन मंत्रेणाध्वर्युर्वीक्षिप्तानाहितेन स्वत्रुपात्रेणाग्रुक्त्वात्मून मतोवा महत्व ।
तीयग्रहणां करोति तस्मादृत्नुपात्राभ्यां महत्वतीया गृह्णातीति श्रुतत्वादृत्नुपात्रे ग्र
णोत्पुच्यते ग्रहणानंतरं प्रदक्षिणावृत्तीतद्‌याद्दृत्नोततएव तेयोनिनिहितिसादनं ततः
सर्वं महत्वतीयशेषस्य होत्रामस्ये भक्षणं इदमिं प्रयमहत्वते । इति महत्वतीया नांत्या
गाः निष्कृतेपात्रेहोताशंसति महत्वतीयभक्षणानंतरं स्वतुपात्रेनिर्हृतेसदसोनिर्‌ क्का
णोतेसन्तिहोताशस्त्रंशंसतीयात्रनिर्हरणां ग्रहालनार्थं ततश्चमार्जलीयेप्रक्षाल्य
पुनः स्वहेसादनीयं ननु सर्वे स्तोत्रं यश्चाच्छस्त्रमितिसर्वत्रःसद्यांमाध्यंदिनेनपव राम
मानेनगतस्तोत्रोयमिति ज्ञापनाय होताशंसतीत्युक्तं । ततश्चात्राध्वर्युर्होत्रे प्रति १४
गृणाति । प्रतिगरार्थं एवायमुपदेशः । अनिष्टा अमत्येनस्यां महामोदेवेति प्रतिगरः

सतंतस्याश्विनोग्रहोशंस्यमाने शस्त्रे जनिष्ठा उग्र इत्येतस्यामृचि शस्यमानायां महामो
हे वेत्येवं सतः हेकवारं प्रतिगरो भवति सत्तुन्मद्वन्मुद्वन्माध्यंदिने सवन इति कृतेः मुख्य
त्वान्मध्यावसाने प्रतिगरोयं तत्स्थाने वित्तमो वित्ततो तत्स्थाने जनिष्ठा उग्रः इत्यस्याम्
चः स्थाने यान्या तत्पश्चाच्छस्यते तस्यामन्ते प्रतिगरः सतत्त्वाद्वन्त्येव सवनसंबंधेन यतो ४
यं कृतो न सकृत्संबंधेन सतुन्मद्वन्माध्यंदिने सवन इति स्थानमात्रमकृतस्मात्साधुः
कं तत्स्थाने विकृताविति ॥ अभिधानात्मकत्वामाहेंद्राग्नं गृह्णाति विश्वे देवत्वंमाहेंद्र इति
ततः आग्नेयाते ग्रहमाहयाति क्रम्याज्या व्योत्पक्षायज सोमस्येत्यक्ता वषट्कारानुवष
ट्कारयोर्ग्रहं हुत्वा प्रदक्षिणावृत्तीतरस्याहुतीः करोति प्रतिप्रस्थाता च सर्वाः कृते न प्रका
रेणा नाराशंसमाने एव चतुर्थीयं महत्वतीयं गृहीत्वा स्वरे सादयति द्वितीयमध्वर्यु
मनुवषट्कृते नुवषट्कृते च हुत्वा सह स्विग्त्वानु पहूय भक्षयमेव भक्षयति ॥ अथ वा
मिनः तृतीयस्य महत्वतीयस्येषा तयोनिर्दिष्ट्येव तस्य सादनमंत्रस्यासादनान्नेव सादं
नमस्तीति एवं सर्वे ग्राह्या तयोनीकेषु वा स्वयं च मध्यमाधर्य एव श्रवमसान्हत्तिगृहीत्वा व
षट्कारानुवषट्कारयोः हुत्त स्थाने चयाग्राह्यप्रत्ययनेन कंपयित्वा चमसिनां भक्षणाय सदसि
नयंति ततोध्वर्युः सहस्विगत्वाहोत्रा सह महामहत्वतीयशेषभक्षणं करोति ॥ चमसिनश्चा

देवभाः अ:१० १५

15

नुयहूयेवमस्वयमसेषुमहृयित्वाप्यायनंकुर्वीति नूतञ्चमसाध्वर्यवस्तांश्चमसांन्दक्षि
णास्यहविर्द्धानस्यमध्याद्द्रं निदधति एवंनिधानांनंतत्वाध्वर्युमेहांइंद्रोनवदित्तिमंत्रेणा
वैश्वदेववमहेद्रसंज्ञकंग्रहंगृह्णाति [illegible] व
तिनाभुक्षंपात्रेणाद्रोणाकलशाद्द्वाद्ध्वेवेत्येनावगृह्यते अथमाहेंद्रंग्रहंगृह्णाति
भुक्षपात्रेणाग्रहणांति अथपात्रेणाग्रहासेवमहांद्रइतिअन्तंत्वात् ततःपरिमार्जनं
दक्षिणानुद्धियदीनाव्रीणांत्वाएषतेयोनिरितिस्वेसादयति भुक्षंसतमसपासेव्याप
श्चभुयातंस्यप्रेष्यस्यत्वाभिघोताहोभिमुखत्यतोलस्खलानुदाह्यताग्नीद्ध्यासंविन
यसोम्यस्वविनादितिमाहेंद्रमादनानंतरंभुक्षंद्रोणाकलशास्थंसर्वसोमंपूतभृत्या
सिच्यसतम्कलशामध्येनिनीयततसस्थाम्पांमाहेंद्रग्रहमुपस्थमपसदसिगत्वा
प्रस्तोत्रेतलोप्रयच्छन्नुमावर्तध्वमिति ति एषसंज्ञकस्तोत्रमनुयातंस्यप्रेष्यतिप [illegible] मि ४
द्र तिमाहें [illegible] स्तोत्रस्यसंज्ञासंग्रवहाहार्यो एषकालेरणुसदःसारहांपृष्ठोपाकरणांवाह्ला
नेस्याद्दैत्रामिषोतारभिषुणुतेति एकःप्रेषोभिषवक [illegible] अजिप्रस्थानाही अग्री अत ग्ृ साम १५
एवप्रेषविधानं तत्र प्रतिप्रस्थाचनेषंनेतार एवाभिषुतंवतिनाध्वर्युःउ लखलानुवा
दयतेति द्वितीयःप्रेषोहविर्धानार्विजप्रतिसवनीयान्निर्वापार्थं उलूखलेभवं [illegible] उलूख

ताः

लाध्वनयः प्रहारनिमित्ता तन्नुन्माद्द्यते स्रुवधानलहस्ता द्वारेणाहवीर्य शाद्विजः सवनी

यानिर्वपहस्ता पञ्चैष्यंतो अग्नीहोत्रिय शारदं विनयसोमस्य विनाद्दितिः तृतीयः प्रैषोग्नीध्रं प्र

तिह अग्नीनात् त्वं अभिश्रिह अग्नयहस्ताय दृधि विनयद ध्रुवमेमंथनं उत्तविनयनं चात्र मंथनं

तदुक्तं मानवे पञ्चाहानीध्रीयस्याग्निरं मंथतीति अग्निरिति तृतीयसवस्य मायं का

ले यजमानवृत दुग्धाद् ध्वानतन्यायद्द्धि क्रियते तद् उच्यते सोमस्य चरोरूपायमिति

शेषः विन्नादि ह्रशाने जानीद्यरूपायमिति लहस्ताया चरुनिर्वापप्रैषः अग्न्योपातीतं

वा चैवद्द सामिषोतारद्द स्यादिष्क्त तत्वात् ग्राजीषमिश्र मद माभिषुणवं तियपाक पावा

८ दुक्तं अभिषोतारोभिषुणन्ते स्वयं प्रेषिता अभिषोतारोभिषवकर्तारः प्रतिप्रस्थात्र ने

षुन्नेतारः ऋजीषमिश्रं पुसोमांशुं पपाक पावेत्स धर्मकमेवानुद्द्धकं मुद्दकासेक व

र्जितं वाभिषुणवंति अंशुं अंशुं प्राप्स्यति तृतीयसवनायेति पोपरशात्रैकपांशुपात्रे।

स्थापित तृतीयसवनार्थः तथाच मानवे प्रतिप्रस्थातर्यंशुपांशुपात्रेंशुस्तम्भजीषेण

स्याभिषुत्यो हृदव हृत्वा धवनीयपक्षं द्यपत्ते निप्रेष्यतीति तेवै तृतीयसवनायैवाभिषो

तारोभिषुणवंतीति भक्ततत्वात् अभिषवस्य सोमस्यार्थत्वात् प्राह समुद्रकासेचनं प्रतिनि

धानेनुद्रकमिति आग्नवनीयकोशंति प्रातर्माध्यंदिनं सवनजीषेणासहसोमांशुमभिषु

देवभा
अ॰ १०
१६
16

स्याधवनीयेकरोति अधवनीयकलशमध्येप्रक्षिपति त्रिपर्याया न्वाभिषवोपदेशात् वा
शब्दः पक्षव्यावृत्तौ त्रिपर्याया न्वाचीनाभिषवान्करोति न यथा कथंचिद्धर्मकं कुतः
अभिषवोपदेशात् त्रिवेच तीयसवनाधेवाभिषो नाहोभिषुतांशुनोत्स्याभिषवस्योपदेशा
द्विधानात् अभिषवश्च याः शोद्द्वात्सद्वाद्राशएवकर्तुं युक्त इति नु इह कस्य न्वनाम्नात
त्वाद्देवाभावः अथवा अभिषवोपदेशाद्दिन्यस्यायमर्थः यतोभिषवमुद्दिश्योपदिष्टा
धर्मास्तेभिषवाविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्च त्रिष्वप्यभिषवेषु भवितुमर्हन्तीति यद्वावध
मेवानभिषवस्तत्रमानाभिमर्शने अपि प्राकृतत्वमाह मानाभिमर्शनवर्ज्जकृत्वा
न मानाभिमर्शनवर्ज्जितमभिषवं कुर्यात् कृतं कृतत्वात् यतः प्रातःसवन एव तस्यां
शोहमयं कृतं त्वृजीषस्य सवनद्वयेति अत्र निग्राभ्याशाममभावान्नेग्राभ्यावाचनवि
माभावाचनयोरभावः आधवनीयस्यरिक्तत्वाद्दृशानां प्रत्यभिषवमाधायावघूयेत्स्य
स्याभावः किं तु याशाामप्यभिषवाशामंतोभिषुतस्यांशोः स ऋजीषस्याधवनीये करणं
अन्यत्वाग्रेतेयहार्कं अभिषवार्थानाम्मीषां तरेणाहरणं हिरण्यबंधनं च याणाच्छा
हानं प्रातर्माध्यंदिनसवनर्जीषाभिम्रस्यांशोरधवतो प्रहेपः मामेहितिप्रहरणं त्रि
पर्यायोभि षवः अप्यायनं एवंविधपरं ततऋजीषस्याधवनीये प्रक्षेप इति स्तन

राम:
१६

भ्यतिपावनकृत्यु भावात् सोमस्य पावनं स्तुतम्भ्यति एवं कर्तव्यं न द्रोणकलशे कु
तः अनुक्रमाभावात् यत तृतीयसवने अनुक्रमः प्रतिषिध्यते । अथ ये तानि अर्हीन अनुक्रं पवतृती
यसवनमिति शाखांतरे प्रश्ने हवाकेन धर्म प्रतिषेधात् ह्वाभिषवो धर्मक एव त्रिपर्या
यान्वेति त्वाचितेतिविज्ञभ्यतिः स्तूयमाने कुंभे वर्जीषस्यावधानं तृतीयसवने अ
भवे पवमाने स्तूयमाने कुंभे कस्मिंश्चन कलशे ऋजीषस्यावधानं एवकारात् पूतभृति
सोमस्य पावनं च भवति सवनीयाः अनुपशस्याः । अथ तृतीयसवने अन्यपशस्याः पशस्या
वर्जितः सवनीयाः पुरोडाशा ह्येते भवंति प्रातःसवन एवैषामैत्रावरुणीपयस्यावर्जं
साभवतीनेतयोः सवनीयोस्तीति प्रतिषेधात् सौम्यश्चरुर्वारुणश्चैककपालो धीकोसौ
म्यः सोमदेवत्यश्चरुर्वारुणश्चैककपालः इमौ हौ सवनीये स्याधीकौ भवतः अंकय धि
रुणा सवनीयैः सह लंगम्यते तत्थ्यं नयोरग्नीध्र एवं कर्तव्यं आयात्र प्रज्ञालना
हृत्वोत्स्यविगृह्णीति सर्व वर्हिर्दृशा त्वेति सर्वेभ्यः ततः पृ स्तोत्रमानतरं होताशस्त्रं ष्ठ
शंसति तत्राध्वर्युः प्रतिगीर्य शास्त्रांते पर्दहिरोतरस्थाल्यां तीर्थ त्वा माहेन्द्र माहाया स्त्रो ग्या
स्यश्रायज सोमस्येति प्रेष्य वषट्कारानुवषट्कारयोः हुत्वाप आलभ्य प्रद्दहिसाह्नी होमः
तरस्थाल्यां त्वासद सिहोत्रासन्हमाहेंद्र शेषं भक्षयित्वा पात्रं मार्जालीये प्रक्षाल्य
रे निदधाति चमसाध्वर्यवोप्यग्नाहानसमये चमसान्हस्ते त्वा वषट्कारानुवषट्कारयोः

देवभाः
मृः १०

प्राङ्ह्ययनेनकंभपित्वासदस्सिहरंतिचमसिनश्चानुप्रहूयेवयथास्वंसर्वभक्षान्नहरयंति
क्षा ततोमार्जालीयेचमसानांप्रक्षालनंएवंप्रातःप्रक्षालनंतंकर्मवत्वाप्यात्रप्रक्षालनांतेक
व र्मणि ते सत्स्यध्वर्युः पूर्ववदितिप्रातःसवनेदेवदेवोत्थ्यंत्रैधंविग्रहानितिविभज्यग्रहा
नि पूर्ववदेवमंत्राश्चपियाश्चवंतितत्राहइन्द्रायत्वेतिसर्वेभ्यःसर्वेभ्यइतिप्रशास्त्रेवल
गाछंसिनेभ्यच्छावाकायचइन्द्रायत्वाहेवाभ्यमित्यनेनैवमंत्रेणोत्थ्यस्थासाःसका
शाद्ग्रस्यपात्रेश्चतीयंश्चतीयंभागंविभागेनगृह्णातीत्यर्थः इन्द्रायत्वेन्द्रायत्वेत्येवमा
ध्यंदिनेसवनगृतिश्चःततःसर्वेभ्यइतितत्रादृष्ट्यंचतुर्थोप्रातःसवनएवव्याख्यातमै
त्रावरुणादिकार्त्तकशास्त्रब्धोग्रहयागाभ्यासेभ्यइत्यर्थःउक्थ्यविग्रहसंबंधिनीतिक
र्तव्यताप्रातःसवनवोक्ता तूष्णीछ्साहनंस्तोत्रमुपाकरोत्युक्थशायजसोमानामिति
प्रैषोऽनाराशंसःसेषुयस्यविग्रहस्यप्रथमंचमसमुन्नयन्तिग्रहशेषंचास्मिन्नासिंचती
त्यादिकाव्यतिरिक्तसप्तसप्तादिषुइन्द्रपदस्यस्थानेधाक्रपदंप्रयोज्यंधाक्रायत्वाहेवा
भ्यंइदंधाक्रायेत्येवधं तेगसख्यान वसतीवरीभ्यासिंचतीहंत्यतीयसवनेकवीना
मन्तेनयेचमसमेरयंततःतेसोधन्वनाःस्वशनप्रानाःस्विष्टिंनोभिवसीयोनयंतीति
चकारेणपूर्ववदित्यनुक्रम्यतेपूर्ववदितिप्रातःसवनवतत्तत्रयथाग्रामच्छावाकविग्र
हा-सोमोपावरुहरहंवसतीवर्यर्द्धंचासिंचतीतिचशाद्वेनप्रागच्छावाकविग्रहाहिसे राम
१०

तद्दनुकृष्टं ॥ अत ऊर्ध्वमपि प्रागच्छावाकविग्रहाद्धसतीवरीणां धवनीयेऽभिसिंचतीत्ये
तावद्ब्रुत्राह्येन लभ्यते तृतीयसवनमित्यनेन मंत्रेणाध्वर्युः प्रागच्छावाकविग्रहाद्
धवनीये वसतीवरीरासिंचति एवमेव माध्यंदिने सवने गृहीत एवेतस्मादच्छावाकाया
तमो ग्रहो भवत्यथ तृतीयं वसतीवरीणामवनयतीति अनंतत्वात् मंत्रस्य श्रावणं हौत्री
यत्वाक्रान्त्याः एकधनशेषं च एकधनशेषं चानेनैव मंत्रेणासिंचति आधवनी
य एव बवकार अभिषिंचतीत्यनुकर्षणार्थः ततोऽच्छावाकाय ग्रहग्रहणाद्द्विपात्रप्रक्षा
लनं तं प्रस्तुतं भवति प्रशास्तः प्रस्तुहीत्येवमंतमुत्थ्य विग्रहणाकर्म भवति आदि
त्यग्रहस्य कालविधानार्थं प्रासस्ये ब पुनरयमुपदेशः सर्पणान्त आदित्यग्रहहोमानंत
रं वर्पातेन अवसर्पणामिति तेन ततः प्रागादित्यग्रहो भवतीत्यत उक्तं प्रस्तुतं भवतीति
३ एहि यजमानेत्याह प्रस्तुतां ते [illegible] तेऽध्वर्युरेहि यजमानेत्येवं यजमानं प्रत्याह अथाह
स एहि स्थित एवमाध्यंदिने पुरस्तात् तृतीयसवना एहि यजमानेति अनंतत्वात् हविर्धानं प्रवि
शंत्यध्वर्युयजमानप्रतिप्रस्थात्र [illegible] नेष्टुन्नेतारः ततो हविर्धानं प्रविशंत्यध्वर्युरेहि यज
मानेत्यंताः ततः संप्रपद्यंते अध्वर्युश्च यजमानश्चाग्नीध्रश्च प्रतिप्रस्थाता चोन्नेता च पोतः
न्यः परिचरो भवतीति अनंतत्वात् अन्यः परिचरः पत्नीपरिचरतीति परिचरतीति [illegible] त्वं पत्नी ६

देवभा:
अ:१०
१९
18

चापरेणा अपरेणा हविर्द्धानद्वारेणापरेणोत्तरहविर्द्धानं प्रविशति प॰ अ॰ अपरेणाग्रवेशनवि
धानादित्तरे पूर्वद्वारेण प्रविशेयुरिति गम्यते अपिहितद्वारः आदित्यपात्र। मादायस
ह स्रुवांश्चोपरिस्रुतेभ्यस्तस्मात् आदित्यग्रहं गृह्णाति संस्रवेभ्यः कदाचनेति हविर्द्धाने
अपिहितद्वारे । तेन स्वध्वर्युरादित्यपात्रमादाय हस्तेन गृहीत्वा संस्रुवांश्चादित्यस्थाल्यां नाह
प स्रवेभ्यस्तउपरि तेभ्यः संस्रवेभ्यः सकाशादादित्यपात्रेण आदित्यग्रहं गृह्णाति क
दाचन स्तरीरसीत्यनेन मंत्रेण। तत्र सव्येन हस्तेनादित्यपात्रं गृहीत्वा दक्षिणेन मंत्रो
ते संस्रवानादित्यस्थाल्येव पात्रस्य मध्ये निनयति उभे द्वारे अपिदधाति रक्षोभ्य उद्
विभयुरथाध्वर्युरादित्यस्थालीं चादित्यपात्रं चादत्ते स उपर्युपरि स्रुतेभ्यः तं विगृह्णाति
ने घवश्चोनादित्यपात्रं गृह्णाति कदाचनस्तरीरसीति मन्त्रत्वात् अपिहिते आच्छादिते
द्वारे यस्य तदपिहितद्वारं तस्मिन्नपिहितद्वारे अपगृह्य पुनः कदाचनेति अपगृह्य
धारातो विच्छिद्य स्रुतेभ्यः सकाशादात्मसमीपं नीत्वा पुनस्तथैव गृह्णाति कदाच।
न प्रपृच्छसीति मंत्रेण। अपगृह्य पुनरादानं पतति कदाचन प्रपृच्छसीति मन्त्रत्वात् अ
त्रोपयामो न भवति तं वै नोपयामेन गृह्णाति यादृश्येवैषदुपयामेन गृहीतो भवती।ति
श्रुतेः अग्रे सर्वे अनुहोमार्थमुपयामेन एष सोमो गृहीत एव प्रातःसवने। स एवाप्यंशु

राम:
१९

तथोक्तः पुनर्ग्रहणे। इध्माबर्हिषां तेनं पश्चिमेनं तेन मध्ये वा यज्ञो देवानामिति एनमा
दित्यग्रहं कुशावंतर्धाय पश्चिमेनं तेग्रहस्य पश्चिमे भागे मध्ये वा इध्माबर्हिषांतियज्ञो
देवानामित्यनेन मंत्रेण। एतच्च इध्येलौकिकंग्राहं स्वं चय पशार्थत्वात् तासा ब्रितत्पु
नराप्याययतीत्यनेन इध्मः संस्कारार्थत्वावगमात् अप्यथ इधिरुक्तातीति प्रजीत्पूर्म
धनत्पवरुक्त्रीयादित्याहुरितिपश्चादिवत्वेवरुक्त्रीयादितिश्रुतत्वात्तत्थास दु
क्तातियज्ञो देवानामिति वश्रुतत्वात् उपांशुसवनेनाभिश्रयतिविवस्वंन्नादित्येति
ततोर्ध्वं गुर्विं वस्वंन्नादित्येत्यनेन मंत्रेण पांशुसवनेनादित्यग्रहमभिश्रयति सो
मं दधिवचपरस्यदं संमज्जतीत्यर्थः तमुपांशुसवनेन मेहयति समेहयतिविवस्वं।
न्नादित्येतिश्रवणात् न मेहयति राद्वालनार्थः प्राद्वालयतीत्यर्थः।

नमादित्यग्रहं उपांशुसवनमुन्नेत्रे प्रयच्छति मि
श्रणानंतरं तमुपांशुसवनमुन्नेत्रे प्रयच्छति अध्वर्युः समर्पयति अथोन्नेत्रे उपांशु
शुसवनं प्रयच्छतीति निश्रुतत्वात् प्रास्तजग्याहवकृति वाहात दनंतरमेवास जग्यां इत्ये क्षा
वमुन्नेतारं प्रत्याहवशब्दादुन्नेत्रे इत्यनु ष्यतेश्च यहोन्नेतारमास्तजग्नावाणाइति
श्रुतत्वात् ततोध्वर्यो ग्रहस्य पदि मार्जनं साहनाभा

दे.व.भा
अ: १०
१९

वो उन्नेता

वः आधवनीये चमसे वा सोमवतिन्ना वधायस्थाने निदधातीति तेनोद्धरेराधवनी
यमध्ये सोमवति सोमपूर्णे चमसे वा ग्रावणो वधाय पयं वापि ग्रावणो निधाय स्वकीये
स्थाने धिषवणाख्यचर्मणि निदधातीति तानाधवनीये वा सृजतीति चमसे वा राजानमुन्नो
येत्ति अकृतत्वात् चमसे वेति आधवनीयाद्वमसे सोममुन्नीय तस्मिन् ग्रावाणः सृज
जति आमावृतद्वारे निष्क्रामतो ग्रहमपिधाय पाहीति स्थाने। त्याचा। त्वा हमवे हविर्धा
ने अप्रवृत्तद्वारे सति तद्द्वारेपिहितद्वारे सति ग्रहं पाहीति नापिधाय पाहित्यस्थाने त्यावान्वा
रब्धेपिधाय ठकपित्वा अन्वारब्धे यजमाने बध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ हविर्धानान्निष्क्राम
तः अत्र प्रतिप्रस्थातार्द्वितीयो यजमानस्यान्वारंभणाविधानादेव निष्क्रमणसिद्धे
अध्वर्योरस्तु वति द्वारे अपि धायोपनिष्क्रामतीत्यत्र कृतत्वात् अन्वारब्धे यजमाने
निष्क्रमणं भवति आस्वातरात् आदित्येभ्योनुब्रूहीति निष्क्रमणानंतरमध्वर्युरादि
त्येभ्योनुब्रूहीत्येवमेवावस्थां प्रमाह तद्धितनिर्देशादादित्यसम्बद्धा अस्य वा ग्रहदेवतात्व
मिति संदेह निरासार्थमेतदुक्तमादित्येभ्योनुब्रूहीति अपवा अन्वारब्धस्यस्यानेनैव
संबंधो अन्वारब्ध आदित्येभ्योनुब्रूहीति तत्र अन्वानिष्क्रमणानंतरमन्वारंभः कार्य इति वि राम
शेषः मानवसूत्रे अत्रैवान्वारंभो विहितः यजमानो अन्वारभत आदित्येभ्यः प्रियेभ्य १९
इत्यादि प्रैषानुवचनयोः अप्यत्र तस्मिन्नाह प्रियेभ्यः प्रियधामभ्यः प्रियेभ्यः प्रियव्रते

भ्यो मरुत्स्वसरस्य पतिभ्य उरोरंतरिक्षस्याध्यक्षेभ्य इति प्रैषानुवाचनयोरन्यतरस्मिन्वि
ति आदित्येभ्यः प्रेष्येति प्रैषे वा आदित्येभ्योनुब्रूहीत्यनुवाचने वा इत्थमाह प्रियेभ्य इ
त्यादिकं अथ वा आहादित्येभ्योनुब्रूहीत्यत्र संप्रश्ने यदि कामयेताश्राव्यत्वेव संप्रेष्यादि
त्येभ्यः प्रेष्य प्रियेभ्यः प्रियव्रतेभ्यो महस्वसरस्य पतिभ्य उरोरंतरिक्षस्याध्यक्षेभ्य इति व
षट्कृते जुहोति नानुवषट्करोतीति श्रुतत्वात् अत्र प्रेष्यानुब्रूहीत्येतयोः क्रियापद
योः प्रागेव प्रियेभ्य इत्यादिनाम्नां स्वाहाकार्यमिति कर्के॰ कण्ठे अस्य त्रयोदेवमेव प
ठितमस्ति अनेकमतगमानके मुख्यस्यैव हविर्ग्रहणे प्रवेशनमन्वारंभश्च तस्यैव प्र
तिप्रस्थाता ग्रहं प्रयच्छति शेषो वषट्कारे आदित्यग्रहं हुत्वा शेषो प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छ
ति स मर्ययति शेषमिति आदित्यग्रहशेषमादित्यस्थाली शेषं च अत्र तत्पक्ष शेषस
होमः ग्रहणकाले बस्यायंशे षोरहरणीयः इति गम्यते अत्रानुवषट्काराभावः ना
नुवषट्करोतीति प्रतिषेधात् प्रयच्छति प्रतिप्रस्थात्रे स तं ह्रवानिति श्रुतत्वात्
कृत यस्यपशास्ता दिग्ग्रहणाद्यौ तीयसवनं कृते आगावसरे आदित्यग्रहहोमानंतरं
सर्पणां भवति कृते आदित्यग्रहस्य प्राकृततृतीयसवनं कृते पत आदित्यग्रहस्तृ
तीयसवनात्प्राक्रमत्प्रपत्तेमस्त्वसिद्धो नत एव माध्यंदिने सवने पुरा तृतीयसवनादेतमकु
र्वन्निति हेतुग्रहणात् तृतीयसवनादित्यं तत्त्वमानाय्यं अत्र पुरात्राद्वः प्रंप्यमवाची त्र

देवभा
अ१०
२०
20

नीयमवनेष्वप्समोयमितिना त्वयंपीतेनास्मत्‌नीयमवनयथमेडस्त्रेस्वंभवति ॥ ४ ॥ अग्र
यणामासयासिंचतिपवित्रेऽधिस्तभ्नंतं प्रतिप्रस्थाताचमसंस्त्रवाधवनीयाद्‌हुन्ने
नोदंचनेनचमसेनवातत आग्रयणाग्रहणातीति आग्रयणामाहायामग्रयणास्थाली
स्थंसोमंपात्रांतरेतंहस्तेनगृहीत्वा आधिस्तभ्नंतंस्तभ्नंतउपरिपवित्रे आसिंच
ति अध्वर्युरेवनिनयतिसव्येनहस्तेनतथाप्रतिप्रस्थाताचमसंस्त्रवादित्यग्रहादि
त्यस्थालीद्रोणोपवित्रे आसिंचतितथाउन्नेता आधवनीयात्सोमंगृहीत्वादंच
नेनचमसेनवा आसिंचतिपवित्रेषु एवंचतस्रोधाराभवंतितनस्ताभ्यस्तास
स्योधाराभ्योध्वर्युराग्रयणास्थाल्यां आग्रयणंगृह्णातियेदेवासइत्यनेनैवप्रातःस ५
वनवदेवासाद्‌नांतंअध्वर्युर्द्विहिंशेनाग्रयणास्थालीगृह्णातिसव्येनाग्रयणांनि
नयति अथपुनःप्रपद्याग्रयणामाहृत्तउद्दीवीनरश्मांपवित्रवितन्वंतिप्रस्कांदयन्नध
र्युराग्रयणास्यसंप्रगृह्णातिप्रतिप्रस्थातासंस्त्रवावानयत्युन्नेताचमसेनवोदंच
नेनवातंचतस्रृणांधाराणामाग्रयणांगृह्णातीतिस्कन्नत्वात् अथवायंक्रमः सर्व
वैमादित्यग्रहः ततोलोकस्याशिषगानंयजमानआहवनीयमपरेणदक्षिणतउपविष्टः णो राम २०
करोति ततः सर्पराणांसर्वेषांधिष्ण्योपस्थानादिधिष्ण्याभिमंत्रणान्तंसहाभिमर्शनादिष्वा
धिष्ण्योपस्थानांतंततःप्रतिहर्तारीयविप्रेणापूतभृतंसमार्ष्टितततउन्नेतादस्तभ्नंतउ

पर्युह्य दशापवित्रं वितत्य धारयेयुः तत्रोक्तविधिना आग्रयणाग्रहणां साहनां तं उ
त्सं वो न्नरेष्वेकया उन्नेषु स्थ्यादिषु पंचस्वन्यतमेषु एकया धारया उत्सृष्टात्याम् ॥
ध्रुवं स्थापयित्वा प्रातःसवनवदेव सत्तमस्त्वा शहमाहिंवत्वा शीर्मेकु जेमुतत्रुवजात्ना
निवंदधातु हविर्धानः सुवर्चसं संजयन्तो आशिरम् हमाह मिंद्र रावानो मानधरा
स्यपत्वानिति ततोध्वर्युः स्तत भ्मति आशिरं दधामिवति निनयति आशीर्मेऊर्ज मित्य
नेनमंत्रेण आग्नीध्राशिरं विनयेतिप्रैषितेनाग्नीध्रा विनीतं मथितं यद्दधि तदाशिर
मित्युच्यते अग्रस्येनरादस्येनमवहतेयमो आदस्मेनरादस्य नेनमंत्रेणायतनोप्नं तद
नम्नतमवेहतेशाहवांतरोयदेशात्स आहिनादावेकेवपतीइतराभित्न्वारब्धासत्य
वेहतेनानवोहः प्रतावप्यनेकयतीकेसमवेतत्वात् समन्वारब्धानिष्क्रमणादिकालो
नितिमाध्यंदिनवत् समन्वारब्धानिष्क्रमणादिसमन्वारब्धानिष्क्रामं तौत्पतत्र आर
भ्यसर्वमाध्यंदिनसवनवत् करोति याद्दशंमाध्यंदिने सवने उक्तं समन्वारब्धानि
ष्क्रमणं विप्रुड्ढोमं कृत्वा समन्वारंभः उदगामनं सर्पदेहोपाः सर्पत्याभ्वेवव
मानमिति मानवे वात्वा लेदशाप्रासनं सहसि पवमानोपाकरणं स्तपंस्तो त्रांतेमि
दग्नीनिति प्रैषः अत्र अप्रैषे विशेषमाह पशोःसंबंधस्यस्तुपवपस्थाने माध्यंदिने
हिप्रतिप्रस्थातरित्येतस्मात्पदात्पहोदधि घर्मायेत्यादिः प्रैषोपचयउक्तः अत्र

दैव भा०
अ० १०
२१
21

तस्मादेकादशे पशौ संवदध्वेति प्रयोज्यं तेन प्रतिप्रस्थातः पशौ संवदस्वेत्येवं प्रैषः अ
नेकयज्ञपशुपश्वोः संवदस्व पशुषु संवदध्वमिति विशेषो यथासंख्यं द्वित्वबहुत्वयोः प्रा
तःसवनप्रभृत्यासंवादादाग्नेये शामित्रमनुशासनप्रवर्तितं तत्वापुरोडाशादि
चेडाभक्षान्तम् अयं सवनीयः पशुः प्रातःसवनप्रभृति प्रातःसवनादारभ्यासंवादाद्
त्वाप्यच्छादि इति संवादं यावद् प्रवर्तितं ततः स प्रातःसवनमालभ्य [illegible] आतृतीयस छ
वनाद्धपशुमा[illegible]हाउपक्षोन इति श्रवणात् यत एवं विधाश्रुतिरस्ति अतः कारणा
द्यावत्सौ शामित्रनुशासनप्रवर्तिपत्वाप्यच्छादिस्येतस्माद्द्वितीयाच्छामित्रनुशास
नादारभ्य यच्चिडांतं [illegible] त्वातन्मार्जनान्तं पुरोडाशादि सवनीयपुरोडाशात्साहनादि
आइडाभक्षान्तम् अग्नीध्र हविर्यज्ञार्त्विजः इडाप्राश्नन्तीत्येतत्सर्वं तं कुर्यात् यथाशा
मित्रनुशासनादि न क्रियते तेन हृतं तृतीयसवनावच्छिन्नपशोः शुतस्मात्तेन
कृ [illegible] तेन स्यात् अतः आतृतीयसवनाच्छिन्नपशोः क्षतेरत्र शामित्रनुशासनादिकर्तव्यं
दिव्यन्ते शामित्रनुशासने त्रिः पुत्रावयतादि इत्येकं पत्वाप्यच्छादि इति द्वितीयं तत्र
प्रथमं समर्थ्यात् प्रातःसवन एव [illegible] तं द्वितीयं शामित्रनुशासनादिकर्तव्यं तत्र राम
चेयत्वाप्यच्छादि इति प्रतिप्रस्थाता आकरोति च वनात् ततोऽनुष्ठानं एष हृदयमादायप्र २१
तेह विहितं च अभिघारणाद्यर्धवर्याः पुरोडाशादि च इडाभक्षान्तमत्र विशेषमाह

चमसैरेव अत्र भक्षणामन्त्रिणोऽभावाच्चमसैरेव केवलैः प्रस्थितयागः कर्त्तव्यः प्रैषे वि व
विशेषमाह होतृचमसं गृहीत्वाश्राव्याह तृतीयस्य सवनस्य ऋभुमतो विभुमतो वा
जवतो बृहस्पतिमतो विश्वदेव्यावतस्तीव्रां २ आशीर्वतः इन्द्राय सोमान्प्रस्थितान्प्रे
ष्येति अध्वर्युर्होतृचमसं गृहीत्वा यजति होतरेव स्तोत्रीयाश्राव्याह तृतीयस्य सवनस्ये
त्यादिना मैत्रावरुणः प्रेष्यति याज्यान्ते च ... होतेति चमसाध्वर्यव अतनमनु स
वष र्वो अमसत्वं वषट्कारानुवषट्कारयोर्जुह्वति तत उपस्य ... होतृ अमस ... तः स्त्री
गृहोति चमसाध्वर्यवश्च तमनु सर्वो अमसान्वषट्कारानुवषट्कारयोर्जुह्वति तत उ
पस्थ ... होऽमसस्यादिप्रैषः अत्र प्रैषे विशेषमाह आशीर्वत इति भक्षस्था
ने भक्षस्याभ्युन्नयध्वमित्यत्र प्रैषे भक्षपदस्य स्थाने आशीर्वतोऽभ्युन्नयध्वमित्ये
वमाशीर्वत इति पदं प्रयोज्यं शाखान्तरात् अस्मिन्नेवाग्निदेशे विशेषमाह प्राशित्रा
भ हाहविर्धानेने यथास्वं चमसेषु पास्यन्ति पुरोडाशभागान् अनुदेशकाः पिण्डपितृयज्ञव
न प्रभृति यागवद्धारणात् सवनीयपुरोडाशभक्षणात्पाक् चमसेषु हविर्धाने मध्ये निहितेषु ह
विर्धानमध्ये यथास्वं चमसेषु पुरोडाशभागाः पुरोडाशस्य सकृत्वा अवपवाः पिण्डपि
स तृयज्ञवदुपास्यन्ति उप चमससमीपे अस्यन्ति हिपन्ति शाखान्तराच्चमसभक्षः पश्चात्
किलाहरणाः अनुदेशकाः प्रत्यवनेजनपरिषचनवर्जितं सन्त्रदानप्रभृति पिण्डदानान्ता
दभ्यावधीहरणात्पाक् सर्वं पितृयज्ञवद्भवति तत्र दानप्रभृति त्यनेन नरेस्वोल्मुकसर्वा

वनेजनसत्तं हाष्ठिन्नोऽस्ति तस्मिन् हणानामभावो गम्यते अनु हकादस्पनेन प्रस्तवनेजनापा
निषेवनयोर्निषेधः शेषं तु भवति नीवीकरणांगोत्रनामभामात्राणां दानं अपितरह त्र
देवभाः दा त्निजपः तु हश्वपर्यो हृत्यात मनोऽहनं प्रत्यामीमहे हतेति जपः अंजलिकरणां सूत्रदानं [illegible]
श्रः१० पांप्रत्यवधानमिति मानवे प्राचीनावीतिनः पुरोडाशपिंडानग्नुमि [illegible] नत्रपिनरहति श्रा
२२ पश्चात्प्रतीचमसं त्रीणि त्रीन्पिंडानपास्यंति स्वं स्वं चमसं होतृहोतृचमसमध्वर्यवइति का
22 [illegible] त्रेसन्नेषु पुरोडाशशकलं विभज्य पिंडमंत्रैस्त्रीणि त्रीण्यमसेषूपास्यंति होतृचमसे ध
र्तुर्हविः पत्नी भुंक्त इति पुरोडाशस्य परीवापमित्यसेपति [illegible] पनःषोडशानामप्पत्वि खा
ना जां यजमानानां अयं विधिः स्वस्वेषु यथा स्वं चमसः तु पलक्षणानि तेनपेषां चमसा न संति
ते स्वस्वं निहितचमसेषु तु पास्यंति तथा अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रुन्नेतारो नेष्टुचमसेने
ष्टाच सामगा अप्युत्वारहुत्राह चमसो ग्रावस्तुत्होतृचमस इति सत्रे [illegible] शेषायजमान
संख्यया विभज्यैकैकं भागं पुनः सप्तदशधा विभज्य पूर्वं गृहपतेः पितॄणां सर्वैरगिन
ष्टोमवत्पिंडदानं कर्तव्यं ततो द्वितीयं भागमादाय सप्तदशधा विभज्य ब्रह्मणाः पि
तृभ्यः सर्वैः पिंडदानं कर्तव्यं अयं तु विशेषः ब्रह्मा यजमानत्वेन गृहपतिचमसे ब्र
ह्मत्वकर्तृत्वं ब्रह्मचमसे इति एकाधिकद्विगाहि गृहपतिपक्षे [illegible] वं सर्वे गृहपति ए हाम
पितॄणां दानं ततो ब्राह्मणपि [illegible] णामिति एवमेव सर्वे अमसिभिः स्वचमसे यजमान २२
चमसे च पिंडदानं कर्तव्यं एव [illegible] मे वैकैकं भागमादाय सप्तदशधा विभज्य वि

भक्ष्यपरिहाणक्रमेण सर्वेषां पितृगणां पिंडदानं कर्त्तव्यं इदानीमिदं विचार्यते किमग्नि
ग्निः स्वस्वपितृभ्यो देयमुत यजमानपितृभ्य इति तत्राविशेषात्संबंधिशब्दाद्वा स्व
पितृभ्य इति प्राप्ते आह यजमानपितृभ्यो वा तस्य फलाधिकारात् वा शब्दः स्वपक्ष
स्यावधारणे यजमानपितृभ्य एव देयं न त्विंद्रियादिभ्यः कुतः तस्य यजमानस्य फ
लाधिकारात् तत्र हि यद्धि यागाविशिष्टं द्रव्यं मंत्रं त्यज्यते अतो यजमानपितृभ्य एव
दानं युक्तं भक्षयित्वेडामुपांश्वंतर्यामपात्रयोरंतरेण सावित्रग्रहणं वास
मपद्येति सवनीयपुरोडाशेडां भक्षयित्वा ग्रहणोपलक्षितं सवनीयसंबंधि
प्रतिपत्तिकर्म जातं समाप्य ततः उपांश्वंतर्यामपात्रयोर्मध्ये अंतरेण पात्रेण सा ण
सावित्रग्रहं करोति वा ममद्येत्यनेन मंत्रेण आग्रयणात्स्य ग्रहणं आग्र
यणाद्गृह्णातीति श्रुतेः सावित्रपात्रीवतद्धरियोजनोपक्षीणानामुपगणादि
तिसूत्रितत्वंच्च मनो ह वा अस्य सविता तस्मात्सावित्रं गृह्णातीति प्र[illegible] स्यंतं वा
उपांशुपात्रेण गृह्णातीत्यंतर्यामपात्रेणावेति पात्रविक[illegible] अवणादुपांश्वं ल्प
तर्यामयोरंतरेणेति सूत्रितं परिमार्जनं सादनाभावः तं गृहीत्वा न सादय
तीति श्रुतेः सावित्रं गृह्य प्रतिषेधाच्चेति सूत्राद्वा अच्छयजपतौ भगायेति
हि यजमानकेऽर्थः यजपती भगायेति बहुषु अन्वायंयसर्वक्रमः अग्नो

दे॰ब॰भा
अ॰१०
२३
23

इग्नीनिति प्रैषान्ते प्रतिप्रस्थाता तुर्यत्वाय च्छादित्यादि संवाहं तं ह यमिषुदराध
द्य र्योः यभिक्रामार्डनान्ते कृ तेसवनीयपुरोडाशानां सादनादि होत्रधिष्ण्ये इडानिधानं
तं प्राशित्र कृ हनंतरं संयाज्याहुत्रशामिति विशेषः ततः पारिप्लवहालनं उन्नीय
मानायप्रैषः स्तनन्तन एव होशास्तु चमसेषून्नयनं भुक्ताभावाद्युपस्तरणाभिघार
णान भवतः अनुवचनान्ते यजमानस्याच्छिन्नस्येति जपः अग्न्यन्ततीयस्येत्या
दिप्रैषः ततोऽध्वर्युश्चमसाध्वर्यवश्च वषट्कारानुवषट्कारयोर्जुह्वतिप्रस्थात्यादि
चमसानामनुवषट्कारे होमाभाव इति विशेषः इहमिह्वयेदमन्नयइति भागो प्रै
तु होतुश्चमस इति प्रैषः चतुर्थंसिद्धमिति प्रस्थापनं प्राशास्त्यादि चमसेषु षड्ढुव
मसाध्वर्यवश्चाग्नीध्रवतः स्तनन्तः सोममभ्युन्नयंतीति ततश्चमसमाहायप्रशा
स्तार्यजेत्यादि अग्नीधयजेत्यंतं तत्र प्रशास्तृ चमसयागे इन्द्रमित्रावरुणाभ्यां प्रस
ह्णाइत्यपो तु मेरुत्सः नेष्टुत्स्वब्रु स्वष्टावाकस्य होविस्नुभ्यां अग्नीधइदमग्नय
इति अनुवषट्कारेषु सर्वत्राग्नय इति न पंक्तिति जपः होतृचमसे नुप्रवेशनहोतुरिडा
समर्पणादि मयीदमिति जपान्ते सवनप्रचर्यनंततः भक्षा मंत्रविशेषवर्जितं यथा तः राम
सवनवद्देवनिर्विशेषं प्रस्थितयागनिमित्तं पुनरभ्युन्नीतयागनिमित्तं च चमस २३
भक्षणं चमसानाम सर्वेभाहितानामाप्यायनं हविर्धानमध्ये निधानं ततः पित्र

नं॥ [illegible] यच्चोक्तं तत्तदुग्रमहणं हविर्यज्ञान्विं जा
माग्नीध्रौ यजमानस्य हविःशेषभक्षणं पश्चाद्धविष्यस्याशनं पत्नीशालायां पत्नी
हविष्यभुक्तेऽइति कात्यायनेपि समन्त्रकरणात् ततो मार्जनं पवित्रप्रतिपत्तिः भाग
परिहारः केवलायाः शालायामाहवनीये प्रहेयः जुहोमि त्वेति स्वयमेवाध्वर्युः पत्य
वेषहोमः दक्षिणाग्नौ केवलापि पिष्टलेपाहुतिः पिष्टलेपहोमपक्षे केवलाज्यहोमप
क्षे तु नेहानीं प्रणीताविमोकः शेषस्य भागः भागावेक्षणं भागप्राशनं च ततः पाणि
प्रक्षालनं साविकग्रहणादि कालेपत्नीवत मितरेषां कालेयात्पत्नीवतस्य ग्रहणकाले
ऽप्यंशुः तर्यामपात्रयोर्मध्ये येन सावित्राग्रहो तो भवति तस्मादेतद्ग्रहणं येन पात्रेणापा तं
त्नीवतं गृह्णाति पात्नीवतं ग्रहस्य यदि सावित्रमुपांशुपात्रेण गृह्णाति यदन्तर्याम
तं पात्रेणाग्नीध्रं यदि सावित्रमन्तर्यामपात्रेण गृह्णाति यदुपांशुपात्रेणोतमिति श्रुतत्वात्
देवाय सवित्रेनुवाचयति ग्रहणानन्तरं यथाक्रमं सानासाद्यैव हविर्धानान्निष्क्रम्य दे
वाय सवित्रेनुब्रूहीत्येवं मैत्रावरुणमनुवाचयति अनुवचने प्रेरयति आप्याय देवा
य सवित्रेनुब्रूहीति अत एव तत्तथा आश्राव्याह देवाय सवित्रप्रेष्येति वषट्कृते
जुहोति नानुवषट्करोतीति च सर्वत्र तथायं कर्तव्यः अनुवषट्कारोपि न भवतिष्क
नौ निषेधात् अमहितेन महाविश्वदेवग्रहणमुपयामगृहीतोसि सुशर्मासि

देव भा
अ॰१०
२४

ति। अभिहितेन तेनैव सावित्रग्रहपात्रेणैव स्तनभनःसकाशान्महाविश्वदेवस्यग्रहस्य
ग्रहणं करोत्यध्वर्युरेवाउपयामगृहीतोसिसुशर्मासीत्यनेन मंत्रेण। अपाभिहिते
नपात्रेण वैश्वदेवग्रहं गृह्णातितथायदेतं महावैश्वदेवं गृह्णातितं विस्तनभ
तो गृह्णाति सादिभिष्कृतत्वात्। होताशंसतिग्रहणानंतरं यदिम् अप्रदक्षिणाहूते
तोतरुण्याहूतो तत्वाग्रहमासाद्यहोतुरग्रेगत्वा प्राङुपविशतीति तनोहोतर्ध्वर्यो शो
शोंसावोऽद्यामं अमहावैश्वदेवस्यशस्त्रंशंसति अध्वर्युसहस्त्यप्रतिगृणाति प्र
तिगरार्थमेवायमुपदेशोष्यैत्स प्राङुपविशतीतिभिष्कृतत्वात्। अर्भवपवमानेनगत
स्तोत्रेयमितिज्ञापनार्थत्वायमुपदेशः। अस्मिन्नेवशस्त्रेशस्यमानेविशेषमाह
एकयाचदशभिश्चेतिशस्यमानेद्विदेवत्याविप्रतिप्रस्थाताप्रहान्स्यावदेनिदधा
ति एकयाचेत्यस्मिन्मंत्रेहोत्राशस्यमानेप्रतिप्रस्थाताद्विदेवत्यग्रहपात्राणिमा
र्जालीयेप्रहाल्यस्वेस्वेस्थानेनिनिदधातिसादयतीति[illegible]निसयत्रैताछहोताशंस
सत्येकयाचेतिप्र[illegible]स्मतदेतस्मांवायव्यापान्नविपात्राणिविमुच्यंतइतिभिष्कृतत्वा
त्। प्रधावायसौरित्येनासुमहामोदैवेति[illegible]त्रिःप्रतिगरःप्रधावायसौरित्येनासुमहा
दृशाःशस्यमानासुतिसृषुपिमध्यवसानेषुमहामोदैवेतित्रिःप्रतिगरोभवतियत्र
त्रिष्टुभःशस्यंतेत्रिमदन्तीयमवनमितिभिष्कृतत्वात्। स्वाहाकीलीयासुवेघनप्र

राम
२४

संगाहाद् अग्निमारुतशस्त्रमध्ये स्वादुःकिलीयामृत्तनुशस्यमानामृतिसृणामेद्द
वैश्वुद्धन्नमहमोदेवेतिप्रतिगृह्णातिशास्त्रांतरात् आपात्रप्रक्षालनात् त्वासोम्ये
नचरतिशस्त्रांतेउ३ मितिप्रतिगीर्यप्रहाहोतानद्विपरीतात् हत्वाग्नहमाहाय आ कु
ज प्योत्थाप्य सोमस्येतिप्रेष्यतिततोवषट्कारानुवषट्कारयोर्गृहीत्वाप्रहाहोतानद्विप
भक्ष ताहृत्वा त्वासहस्मिहोजासहैतांकरोति चमसाध्वर्यवश्चवषट्कारानुवषट्कारयोश्च
मसान्स्वकंपयित्वासहासिनयंतिचमसिनश्चसर्वभक्षाश्च हायंतिततोमहपात्रस्यचम
सानांचप्रक्षालनं त्वासोम्येनचरणाचरतिमहावेश्वदेवांतएवसोम्येनचरणा
प्रचरतीतिश्रुतेः तस्मात्सोमदनालंभात्क्वाध्वर्युणाकार्यप्राशहानांत्वग्नीध्या त
मिति अग्रेणोभयतः परिषजातिसोम्ययागमुभयतः पुरस्तादुपरिष्टाच्चाज्येन प
रिषजतिसयदिकामयेतोभयतः परिषजेदितिश्रवणात तत्र याज्यागतमंत्रवर्णा
त्पूर्वस्याग्निर्देवता उत्तरस्य विष्णुरिति अन्यतरतो वा अथवा सोम्ययागस्यान्य
तरतइतिपुरस्तादेवपरिष्टाद्वा आज्येनपरिषजति यद्य कामयेतान्यतरतः परिषजेदि
तिश्रुतत्वात् अन्यतरतो यागपक्षे तत्र मंत्रवर्णादग्नाविष्णू देवता घृतस्ययजे
त्याहघृतशब्दानुयाज्यासु तत्र घृतयागे घृतस्ययजेतिप्रैषमाहतत्राविघृतशब्द
मांश्रुप्रयोज्यः अथ चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाग्नाविष्णू घृतस्यपजेतिवषट्कृते

जुहोतीति श्रवणात् तस्याश्च याघारं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाघारं व्याहृत्य तस्य य
देवभा: जेत्यादि श्रवणात् अत्राघारश्रवणादेः पुनर्ग्रहणादनुवाक्यादेवतापदोच्चारणादि
अ०:१० सर्वं परिसंख्यायते अनयोश्च परियागयोराहवनीययजतित्वात् ध्रुवायाश्च अनु
२५ श्री गृहीतमवदायावदायनु [illegible] मे आहवनीययजतयोर्ध्रुवाया इत्युक्तत्वात् द्व्यो
च्चारणं तस्योपांशुप्रयोगश्रवणात् उपांशुयाजविकारत्वेन देवताया एवो
पांशुत्वं प्राप्नोति न द्रव्यवाचिपदस्य सौम्यस्य यजेति सौम्येन चरुणा सौम्येन चरुणा
चरु सौम्यस्य यजेत्याह स आज्यस्योपस्तीर्य द्विश्चरोरवद्यत्य पोपरिष्टादाज्यस्या
भिघारयत्याश्रावयाह सौम्यस्य यजेति वषट्कृते जुहोतीति श्रवणात् अत्रापि य
थो क्रममेव कुर्यात् नानुवाक्यादिति कुतः नानुवाक्यामन्वाहेति प्रतिषेधात् वो
दकप्राश्या सौम्यस्य स्विष्टकृदादिप्राशावाह पावद्रुतं सौम्यस्य पुनर्ग्रहणात्
सौम्यस्य चरोर्यावद्रुतं तावदेव स्यान्नाधिकं चोदकप्राप्तं किंचिदाज्यभागस्विष्टकृ
दिडादिकं कुतः पुनर्ग्रहणात् [illegible] प्राशानामेवाभ्योपस्तरणाहीनां पुनर्ग्रहणान्न
अतश्च शेषकार्याणामप्यभावः ऊहने तु वचना सौमस्योच्चारणमिति आ राम:
ज्यमासि [illegible] सौम्यं प्रपश्यति सौम्य पृगानन्तरं वैकल्पिक [illegible] यागानन्तरं २५
वा सोम्ये चरौ लौकिकमासिच्य [illegible] तं निनीय सदस्याङ्गत्वाहोत्रे प्रदर्शनं तत्र आ

त्रैसोम्यं चरुं प्रयच्छति समर्प्पयति चरुं गृहीत्वं प्रचरण्या । धिष्ण्येषु जुहोति यथानु
पूर्वं प्रभावयं शालाकान्प्रहीण्य प्रहीण्य विभूरसीति प्रतिमंत्रं आज्यस्थाल्या अनु
गृहीतमाज्यं प्रचरण्याञ्च धिष्ण्येषु अध्वर्युर्जुहोति यथान्यस्तं निवाप । अमेरणाप्र
भावपत्न लहवचरुं गृहीतं विभज्य सर्वेषु धिष्ण्येषु प्रापयत् । किंत्वा शालाका
न्प्रहीण्य प्रहीण्य प्रज्वाल्य २ विभूरसि प्रवाहण इत्यादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमंत्रं १ कैके
न मंत्रेणैकैकस्मिन्धिष्ण्ये इत्यर्थः शलाकानां समूहः शालाकः तान् शालाकान्
बहुवचनादेकैकस्मिन् धिष्ण्ये त्रीन्त्रीन् अप्य प्रचरणीति स्यात् भवति तत्स्यं च
गृहीतमाज्यं गृहीत्वाध्वर्युः शालाकैर्दुरस्मान्व्याघारयतीति तिन् पातानेतैरेवय
जुर्भिर्यथोपकीर्णमप्या पूर्वं व्याघारयतीति श्रुतत्वात् शालाकैर्दुरस्मान्व्याघा
व रयतीति शालाकोपवेः प्रहीण्य धिष्ण्यानिति शास्त्रं वांतराणां धिष्ण्यानाग्नीध्रीया
दीन् व्याघारयति विभज्य तद्दैवेकमाज्यं तेनाभिघारयति अभिजुहोति घृतम
सीध्र त्वा सोममयीत्याद्य तन्नैतैरेवेति विभु [illegible] प्रवाहणा इत्यादिभिः यथोपकी रसि
र्णमिति यो धिष्ण्योयेन यजुषोपकीर्णस्तेन तममिघारयेदित्यर्थः मार्जाली
य १ बोत्तममीत्यनुदेशपानामाहवनीयादीनां निवृत्त्यर्थमिति अग्रमानवेवि
शाषः ६ भेमु [illegible] वीन यज्ञो शालाको दृष्ट्वा प्रचरणांमम [illegible] यजगृहीत्तेनाध्वधि

देव भा
ष्यः १०
२६

26

ष्मान् जुलनोधिष्ण्यमाणान्प्रत्यङासीनउपस्थानैर्व्याघारयतीति काठके यज्ञालाका
मुष्टीन् निहितान् हरीप्यविसृजत्यिपप्यापूर्वं जुह्वा मध्यगृहीतं धिष्ण्ये जुहोतिप्रत्यङ्
सीनो विभवेप्रवाहणाय स्वाहेत्यादि तेन सहस्रः सर्वदा दैरौवप्रविश्यप्रत्यङ्मुखो
धिष्ण्यान्व्याघारयेत् आग्नीध्रीयमार्जालीययोर्व्येवमेव आग्नीध्रीये पुनः पश्चा
दिष्टन अध्वर्युरिष्ट्वा नाग्नीध्रीये पुनरभिघारयेत् कदाय पश्चात्सर्वधिष्ण्यान्व्याघा
रणानंतरं तद्वत् तीमेवामंत्रस्यानुक्तत्वात् कारावानां समाम्नायत्वाच्च उपयाम
गृहीतोसि बृहस्पतिन स्येति प्रतिप्रस्थाता पात्नीवतं गृह्णाति धिष्ण्यव्याघारणास
मकालमेव यत्प्रतिप्रस्थाता हविर्धानं प्रविश्य पाग्रयणात् उपांशुपात्रेणांतर्यामपात्रे
णवा पात्नीवतं गृह्णाति येन पात्रेण तयोर्मध्ये सर्वं सावित्रो गृहीतो न भव
तितेन गृह्णातीत्यर्थः उपयामगृहीतोसि बृहस्पतिसुतस्येत्यनेन मंत्रेण गृह्णाति
सयत्राध्वर्युः शालाकैर्धिष्ण्यान्व्याघारयति तत्प्रतिप्रस्थाता पात्नीवतं गृहीत्वा ती
तिष्ठवशानायत्रेति यस्मिन्कालेतत्र तस्मिन्नेव काल इत्यर्थः प्रचरणीशेषेणाग्नी(ले) राम
णाऽयेनमहं परस्तादिति प्रतिप्रस्थाता गृहीत्वा अनासादितमेव धारयित्वा हवि २६
र्धानस्य सर्वदा देउपविष्टो भवति अध्वर्युस्तु आगत्य प्रचरणीशेषेणाग्नेनपात्नी
वतं तरो अंतर्धायपश्चीरणात्यहं परस्तादिति मंत्रेण अपययप्रचरण्याउं समं स्नवः य

रिष्टिष्टो भवतीति तेनैनठक्षीराणां नीतिवचनात् तथा सन्नीराणाम्यहं परस्तात् हस्मिन्नपि हित्व
वराणाद्ववचनात्क्व हराणामात्रेप्रतिप्रस्थाताऽपराणादिकं त्वध्वर्युरेव करोतीति समाख्या
नात् अग्नीन्पत्नीवतस्य यजेत्याह ततोऽध्वर्युः प्रतिप्रस्थातुः हस्तात्क्व हमाहाय परिम
न्यानां साधेवाति क्रम्याख्याम्यग्नीत्पत्नीवतस्य यजेति प्रैषमाह अयाहाग्नीत्पा
त्नीवतस्य यजेति श्रुतेः अग्नीध्रो याज्यापुरोनुवाक्यां पठति कात्यायनवचनात् असंनो
हृयत इतिमानवे अग्नाउ इ पत्नीवंनिष्टुराईं जुहोति अध्वर्युः यापत्नीवतं ग्रहमग्नेत्न
राईं उन्नतः भागं जुहोति अग्नाउ इ पत्नीवंनिमिमंत्रेणातिष्ठन्नेव सजुहोत्यग्नाउ इ प
त्नीव विनिप्रश्नमोत्तराईं जुहोतीति श्रुतत्वात् इदमग्नये पत्नीवत इति त्यागः सम्रो
षहोमः नात्रानुवषट्कारः प्रपतिचाग्नी न्नेष्टुरुपस्थमासीदनेष्टः पत्नीमुद्दानयोद्ग
त्रासंख्यापयो न्नेनेहोनु अमसभाषमसमन् तपसोमं मातिरीशिवइतित ततोऽध्वर्युः प्रे
या ष्यतिचकाशेनुक्तसमुद्रं ध्वंः यस्मा सरोविहितंउपद्दवादितत्र करोतीति तत्र स्वर्द्धं तरंत
याश्रुतत्वात् अग्नेरुध्वर्युरग्नीधे भक्षं ठसआहाध्वर्यउपमाद्भ्व यस्वेतितस्मात्प्र
त्येवोपद्भा येनेतिवोक्त्वा अप्युसंप्रेष्यत्यग्नीन्नेष्टु दित्यादिसोमं मातिरीशिवइतियद
ग्निष्टोमः स्यादितिश्रुतत्वात् ततश्च सर्वमग्नीधे भक्षं हरेत् अग्नीधे पात्रसमर्पणं
अग्नीदुपकैः यस्वेति प्रश्नः उपहूत इत्युक्त्वा अध्वर्यउपमाद्भाय स्वेत्यग्नीदध्वर्युमा
क

देवभाः
अ॰ १०
८०

हस्तु यत्तदुत्तु भयोः न तो ध्वर्युर्हाग्नीध्रस्थित एव प्रेष्यति अग्नीन्नेष्टुरित्यादिकं तत्र यद्
नेष्टृप्रैषाः प्रैष्यपुरुष भेदात् अतो विभज्य सावसानं प्रयोगः अग्नीदिति प्रथमः निष्ट
रिति द्वितीयः उन्नेतरिति तृतीयः उपमाह्व यस्वेत्यत्रैव विशेषवचनं अत्र उप
ह्वयस्वेत्येव भवति उपहूत उप यस्वेति सोम मे ये तत्कुर्वन्नीति वचनात् प्रभावे
त्यस्यादिषु उत्स्यादिषु षोडश्यतिरात्र वाजपेयाप्तोर्यामेषु सोमं प्रभावयेति प्रे
षो भवति न तु सोमं मातिरीरिचदिति स त्वग्निष्टोमे त्यग्निष्टोमे वयद्धृत्वस्या सोमं
प्रभावयेति ब्रूयादिति शंकनत्वात् तन्त्वत्रोत्स्य एव अप्येतेकर्पसत्र तो त्स्यादिषु
त्स्फत्कं उन्नेते उत्स्यगहग्रार्थत्वात्प्रैषस्योत्स्यग्रहणाद्वात्स्यादिषु सर्वत्र सम्भा
वादिस्य दोषः इद मिदानीं चिन्त्यते किं पत्नीवत्स्य भक्षणमाग्नीध्रे उपसदसीति
त्र पूर्वपक्षमाह आग्नीध्रे भक्षणं वषट्कारे पक्षानाम्नापा पात्नीवतस्य भक्षणमा
ग्नीध्रे स्यात् कस्मात् वषट्कारानुदय नाच्च । वषट्कारोपाग्नीध्रे तत्र अतस्तनि
मित्तं भक्षणं तत्रैव युज्यते उपक्षानम व्याग्नीध्रे एव तन्तदपि भक्षार्थं भक्षदेशो
एव दृष्ट मि मामाग्नीध्र एव भक्षणमिति सर्वपक्षः अत एव सूत्रकार उपक्षानमाग्नीध्रे
क्रियत इति गम्यते सपात्र आसीदन्नि नेष्टुरुपस्थे अग्नी सपात्रो नेष्टुरुपस्थं उ
संगं आसीदन्ति उपविशन्ति स होम ध्येऽगत्वा सर्वि भक्षोवितम्या अमग्नीन्नेष्टुरुपस्थे

राम
८०

मासीदृत्तीति श्रुतेः सिद्धांतमाह अग्रयणाग्रहणात् पात्रग्रहणासामर्थ्यात्तत्वाबाधा
द्वयोः अग्नेवमसदृस्येव ग्रहणं भवति यत्राग्नीन्द्रेषु द्रुयस्थे उपविष्टस्तत्रैवेत्यर्थः
श्रुतेः पात्रग्रहणासामर्थ्यं तत्सदृशि पात्रग्रहणं पात्रनयनं तदेव समर्थं संगतार्थं
दृष्टार्थं भवति यदि तन्न भक्षः क्रियते उन्नयस्मा दृष्टार्थता स्यात् नव दृष्टे संभव
ति सेष्यते तस्मात् सदृस्येव पात्रे चमसस्य ग्रहणमिति सिद्धांतः अग्नेन्द्र ह्रात्सपा
त्रं स्वरे करोति अध्वर्युर्नोधो ग्रहणानंतरं तस्य चौवत पात्रमग्नीन्भार्जालीयेष
होत्रस्वरे करोति स्थापयति सादयति द्विजराय होतृ पठ स्तोत्रमुपाकरोति होतृ
चमसमुपस्य अपउन्नेतर्होत्वेभ्यः सर्वेषु उन्नयति होतृचमसे उक्थस्यं तस्मिन्ध्रुव
निनयनस्य वभक्ष्यमाणा त्वं तत् तथावकाश्च के होतृचमसमुख्यान्सर्वे सोम
मुन्नयत्याग्नयणाध्रुव वर्जम् तं होतृचमसे स्तोत्रमुपाकरोतीति होतृचमसे ध्रुव
स्य व काशं कु[illegible] त्वेति मानवेत नोध्वर्युर्होतृचमससोमं च शेषाभ्यामनुप[illegible]शेषपरला स्प
भ्यानंतरं यज्ञायज्ञियपठस्तोत्रमुपाकरोति यज्ञायज्ञियमिति संज्ञा संव्यवहारार्था
स्वेत्युपतीयच्छा स्थाने कर्मसु हित्या होतृ पोर्णुते वेछन्नुकाज्ञ्च चकाराद्यज्ञायज्ञि
यक्ष्य वस्त्रा अध्वर्युः यो स्तुते तच्चेछन्नुकाज्ञ्च वीर्हं छन्लोकवत्तु लोकवस कर्मकं नुज्ञ दि
च वद्धि त्यकर्मकं नुज्ञान्द्रणामपि विद्युतिपत्तिः अग्निष्टोमः स्कं सचिरस्कं वेतितत्र
नुश्चमसमनूनयेति श्रेष्ठि तउभे ता होत्रादि क्रमेण चमसानुत्तरवेदिमपरेणानिधायति पुपुतम तःसोमं ८

शिरः कर्णौ चाघ्राय तेन घ्नन्ति दिक्तं सर्वं शरीरमाघ्रातव्यमिति जयस्वामिनः अन्ये
देवभा तु शिरः घ्राणस्य कर्णौ च हिंकुर्वन्तीति आकर्णौ घ्राणन्ताद् इति मानवे अकर्णौ घ्राणन्तः स
अः१० कर्णौ घ्राणन्तावेति छन्दोगसूत्रे अपरा व्याख्या इष्टन्यो घर्मसुतेनेवाय एव घ्राणसुतेन त
२८ दाहेन्द्रवद्गिति घ्राणमेव नस्य विकल्पः पत्नी ऽस्य दक्षिणपार्श्वे तत उपविश्या
मुद्गात्रा समीक्षयति प्रजापतेर्वृ आसीदिति नेष्टः पत्नीमुद्गानयोद्गात्रा संख्याप
येत्येवं प्रैषितो नेष्टा पत्नीं अपरेणाहवनीयं दक्षिणतः प्रवेश्योद्गातृशालामुद्गातृदेन उपवि ष्टमु
द्गात्रा समीक्षयति उद्गात्रा सह समीक्षणं कारयति पत्न्युद्गातारमीक्षते त्वष्टेष
शायाततः पत्नी नेष्टा एवमुक्ता सती प्रजापतिर्वृषासीति मन्त्रेणोद्गातारमीक्षते
उद्गात्रेति सहार्थे तृतीया निर्देशादयं हेतुमान तापनीमीक्षते तत एव नेष्टाध्येषिता प
त्न्या उद्गातारमीक्षते तथा हि छन्दोगसूत्रे यजमानाय पत्नीमुपस्पृश्य कारयति पत्नीमुद्गा
तावेक्षेत पत्नी चोद्गातारमीक्षेत निधनं प्रतिपत्नी दक्षिणामुरुमभिषिंचेत्
तृतीयायां स्तोत्रीयायां प्रस्तुतायां सर्वं तद् उदकं निनयेदिति अत्र त्वष्टतीये
ऊर्वासेके सर्वं तदुदकं निनयेत् एवमेव काठकेति उद्गानयती नेष्टा पत्नी रामः
तामुद्गात्रा संख्यापयति प्रजापतिरित्याहिं अवगात् पान्नेजनीभिरभिषिंचति २८
विहृत्य दक्षिणतोऽसां समीक्षणादनन्तरं पान्नेजनीभिरद्भिः पत्न्याः पात्रे स्वयमे

अथ

वा[illegible]ताभिं पत्नीं संवदति शालामुखं विहृत्य वासो यजनीय विहृतमनाष्ठाहितं त्वाभिषिं
चति प्रभृत्य जानुनी पूर्त्सु त्य वसनां ताकमंडलुनेति काठके उन्नतानुज्ञाता गच्छति
पत्नी उन्नानीहरणामुर्वासे कं च करोति तत्र प्रतिहिं कारमीहरणां प्रतिनिधानं चोर्वा
से कं एवं पुनः पुनः कुर्वती यद्युन्नताग्नमनुजानाति तद्युन्नत्यानुज्ञाता स
तीर्थं नीशालां गच्छति हविर्धानाद्वाग्नेर्वा बो बो न्नात्रिरीहिता सतीर्थं पत्नीशालां
गच्छति प्रतिहरणां चमं च भेदः कालभेदात् तत्र ऋत्विजी हरणां त्रिर्वा रं चो वा सेकः इ
हिते त्युपदेशाद् उन्नताविप नीमीहतेयनीवो न्नतावमितिगम्यते सत्रेग्गृह पात्नेय
नीसर्वा भीह नीहरच्चासति उन्नतारमीहते सर्वा सा सर्वासेकः म यो त्पत्त्यानूहः प्रत
तावसमवेतत्वात् एवानङ्घोमधवेतिशस्यमाने ध्रुवं ठः होतृचमसेवनयति ध्रु
वं ध्रुवनेति एवं नङ्होमधवेत्यास्मिन्मंत्रवाको राष्ट्रे होत्रा त्रिः शस्यमा[illegible]प्र ने
तिप्रस्थाता ध्रुवं गृह होतृचमसे वनयति ध्रुवं ध्रुवे शौतिमंत्रेण अध्वर्योः प्रति
गृह्य तत्वं त्वं प्रति प्रस्थाता वनयते विरोधात् तथा यजमानवे एवानङ्घ्स्पापु
नरुक्तान्यर्द्धर्चे प्रतिप्रस्थाता प्रत्यमुख स्ति छ्छ होतृचमसे ध्रुवमवनयतीति
काठके वर एवानङ्घतिस[illegible] कृत्वार्थं होतृचमसे ध्रुवमवनयति प्रत्यङ्मुखो न इति सो
वनयति ध्रुवं ध्रुवे[illegible] शौति ध्रुवं प्र[illegible]त्यायैतमेव होतृचमसे इति वक्ष्कान्तत्वात्[illegible]

देवभा
भ्रः १०
२९

29

अवनयामीत्यनेन गृह्णामीति वा ध्रुवं ध्रुवेरोत्यस्मिन्नेव मंत्रे सोममवनयामी
त्याद्यां वनयामीति पदस्थाने गृह्णामीति वा पदं प्रयोज्यं सोममवनयामीति गृह्णा
मीति वेति श्रुते वैश्वानरं यजमानस्य गृहीतं श्रुत्वा वैश्वानरं यजमानं गृह्णीयादि
त्यर्थः चेद्यदि स वैश्वानरः प्रातःसवने गृहीतो भवति तदा तं गृहीतं यजमानस्य
चमसे वनयति निनयति सम्यग्धृतं चरकेभ्यो वायतो वानुब्रुवीत यजमानस्य तं च
मसे वनयेदिति श्रुतेः तूष्णीमेवावनयनं मंत्राभावात् सर्वे स्य च ध्रुवयुक
त्वकत्वात् पात्रप्रक्षालनानि तेन यागाः समिष्टहवि आग्निमारुतशस्त्रान्ते उ मिति प्रति
गीर्य पुनः हरिरो न त्याद्वीनभवतः अग्रहत्वात्ततोध्वर्युर्होतृचमससमाप्तेव मसाध
र्यैव श्रम सानाशा व्यान्धश्यायजसोमानामिति प्रैषः वषट्कारानुवषट्कारयोर्होमः
इत्यग्नी मरुद्भिरिति याग नात्रावर्त्तनं अग्रहत्वात्तु होतृचमसे होत्रध्वर्योर्भक्षणं हो
तुः सर्वेषु चमसेषु वषट्कारनिमित्तभक्षणां तेषां च समाप्त्या निमित्तं सर्वभक्षाश्चम
सा मार्जालीये पात्रप्रक्षालनं यात्रप्रक्षालनानां ते सवनीयपश्वोः समिष्टहविः समिष्टहान
स्य आहैप तु उत्सुकत समास्त्त हवि तत आरभ्य अनुयाजाः पशुवत् भवति आग्नि
मारुतात् ... मनुयाजेभ्य इत्तो तिश्रा ... खांतरात् उद्यावग्रहणामुत्तरे घिंद्रावरु
णाभ्यामिंद्राबृहस्पतिभ्यामिंद्राविष्णुभ्यामितिउत्तरे पूर्व्यादिषु पं च सु पञ्चेषु अ

राम
२९

ग्निमाहुस्तस्य पात्रप्रक्षालनान्ते सर्पणापूर्वकमुत्थाय विमुहस्तौ कृत्वा सर्वं वत्स इन्द्रावरु ति
णाभ्यामिन्द्राबृहस्पतिभ्यामिन्द्राविष्णुभ्यामित्येतैर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रमिन्द्रावरुणाभ्यामि
ति मैत्रावरुणाय इन्द्राबृहस्पतिभ्यामिति ब्राह्मणाच्छंसिने इन्द्राविष्णुभ्यामित्यच्छा
वाकाय एतद्वै तेषां त्यागाः विधिश्च सर्वेष्वपि प्रातःसवनदेवानु[illegible]यः सर्वान्तेव छ
प्रात्रप्रक्षालनायनुयाजा इति यजमानवृत्तीयान्ते सर्पणां छंहोगस्तत्र तत एवमुत्थाय सं
स्थाविशेषः उक्तः अथाप्यत्यग्निष्टोमसंस्थाविशेषमाह [illegible]स्तुतशस्त्रैरधिके षो
डशी चेत्तद्वेधरिह अत्यग्नि[illegible]ष्टोमसंस्थं कर्तुं षोडशी गृह्येत तत्र ह अग्निमाहुस्तस्य
[illegible] पात्रप्रक्षालनान्ते स्तुतशस्त्रैरधिके भवतो नान्य षोडशीनैसंबाधेउपास्त
मयहिरण्याश्वदिकं य[illegible]तं शास्त्रान्तरे त्यग्निष्टोमे स्तोत्रशास्त्र उक्तः अथ धर्मकः षो
डशीनुविहितोस्ति अत्यग्निष्टोमे षोडशिनं गृह्णीयादिति षोडशिविधानाद्देवप्र
सू यो: स्तुतशस्त्रयोः पुनर्ग्रहणाम श्वोपस्थानो पास्तमयहिरण्येपाकरणामन्त्रादि
नां परिसंख्यार्थं यतएतानि शास्त्रान्तरे प्रतिषिद्धानि यद्यपि चात्रात्यग्निष्टोमयह
णां नास्ति यतेत थाप्यत्यग्निष्टोमेष्वेव विशेष इति गम्यते परिशेषात् षोडश्या
दिषु नु विशेष मुपष्टा बाह्यपति षोडशिनमत्यग्निष्टोममतीत्य वर्ततइत्यत्यग्नि
ष्टोम इत्यन्वर्थ संज्ञाविज्ञानादत्यग्निष्टोम इति वक्तुं शक्यते अत्राह श्रौतमं

देवभा
अ॰ १०
३०
30

तयाज्ञिकः अस्माकं तु सशाख्यं च सामान्याधिद्धीयते तदेकत्र भवेदन्यत्वोऽधि
गृहीतो न यत्न यस्मान्नेत्यादि विहितं न भवेन्नहि दोषयुक्तं तत्तोऽत्र शाखामात्रस्य
गृहीतो यिन मंत्र तस्य इति इंद्र श्रेति मंत्रे शाभ मात्रं भवति नान्य दितिसं प्रदाय पक्ष
तोऽन्ततीयसवने प्रसवः अप्रसवति छंदः प्रातः सवनं तेसर्व शाखा मृतं कंबहितेस
र्वैः प्रशास्तः प्रसुहीतिवूयाद्दितिमाध्यंदिने च प्रस्तुतां तं भवतीति अन्त इहापितस्
रां क्रमवृत्ति विध्यते शास्त्रं वा तदा ततृतीयसवने प्रसवो न भवति अथवा अयमर्थः
तृतीयसवनेपि प्रसवो भवति शास्त्रं तदा इव तेन शास्त्रं तत्तृतीयसवने पत्रय
त्रसर्वशाखामृतं तत्र तत्र भवतीत्यर्थः छंदोगसूत्रे त्व्याही घोऽभ्यपेहो वाजपेये तिरि
ति क्त स्तोत्र स्याहोरात्रिपर्यायेषु प्रवर्ग्यमहाहोमसाधस्तोत्राते अप्तोर्यामे बातिरिक्तस्तो
त्रेषु प्रति स्तोत्रमाहो सर्वशाखामृतमास्ति अन्त स्तत्र यथेवानु[illegible]पंतन्या च छंदोगसूत्रं छे
एवमेव निष्क्रम्य पश्यक्तो त्रेभ्यः समस्त[illegible]नोपतिष्ठेरन्मध्य मं मूर्ध्नमुत्थ्याप्य राम
पर्यायेभ्यस्तु रात्रेरिति पर्यायेभ्य एव सर्व[illegible]शानप प वक्तो त्रेभ्यः पूर्वसूत्रे च पप ३०
पस्तोत्रेभ्य इत्यनेन नप्राप्ति स्तोत्रे सर्वशाखामृतंत इषवाहोयं सवनसंस्थाभिस्तत्र
तृतीयसवने उच्याहो सर्वशाखामृतं छंदोग सूत्र भाष्ये [illegible]न मग्नेर्वनस
तेदि हूस्पव स्तुमतोरू द्र वतन्त्रादित्यवतसमृमतोविभु मतोवाजवतो हस्पा

निमत्तो विश्वदेव्यावतः सोमस्योऽक्ति तिमित्यग्निर्वनस्पतिरिंद्रो वसुमान्रुद्रवा
नादित्यवानृभुमान्विभुमान्वाजवान्बृहस्पतिमान्विश्वदेव्यावांस्सोमस्तमपनुदं
त्विति अनुयाजांते स्कंद्यूहनं भवति तत्राग्नेर्वनस्पतेरिंद्रस्येत्यत आरभ्य सोम
स्योऽक्ति तिमिति गृह्यूहनेमंत्रः अग्निर्वनस्पतिरित्युपक्रमतो व्यूहने प्राप्ते
कृ द्रादेवं व्यूहनं स्यान्नवतोपवद्ध पशुदेवतावनस्पतिभ्यां वासोमोपदेशादित्यत
सां अपवाद पशुदेवतावनस्पतिभ्यामेवोपलक्षितं तत्र व्यूहने कर्तव्ये अग्नेर्व
नस्पतेरुरुऽक्तिवितिस्येतावन्मात्रमित्यर्थः कुतः इतरासामिंद्रस्य वसुमत इत्यादी
नां सोमोपदेशात् सोमयागेष्वेता देवता उपदिश्यंते इंद्राय त्वा वसुमते रुद्रवत
इत्यादिना सोमयागश्चात्र सर्वः न वर्तते त्र व्यूहनं प्राप्नोति तस्मात्पशुदेवतावनस्पति
भ्यामेवोपलक्षितं व्यूहनं कर्तव्यं न वसुमदादिभिरित्येवं पूर्वपक्षे [illegible] सिद्धांतमाह
सर्वार्थं वा सवनीयसोम्यभावात्तदा शंकः सर्वपक्षनिरासे सर्वार्थं वा वसुमदादयोपि
व्यूहने उपलक्षणीयाः न पशुदेवतावनस्पतिमात्रं कुतः सवनीयसोम्यभावात्
सवनीयेषु सोम्य एव संति वसुमदादयः कथं सर्वत्र हि इंद्रोभीज्यते सर्वदे इंद्राभ
वंतीति तेनु न च सवनीयेषु एव हारिग्रहणां कं [illegible] वसुमदादि ग्रहणा कर्त्तव्य
मुख्ये सवनीयेष्वेव तु मदादीनां सद्भावः इति सत्यं किंत्रिपनेवचनादेवं विधं विनुद्धमप्यंगी
य

देवभाः
प्रः१०
३१
31

क्रियते निर्वापे हरिर्यं च वहारिद्रस्थानविशिष्टं इत्योयागे च निर्ग्रहणाद्ग्रहणे वसुमहारियो
राक इति नाप्तिवचनस्याति भारः किमिव कृतं यदि च मिति सोमस्य चेतोच सोमस्य न
सम्भावो निःसंदिग्ध एव च यद्यपि क्षवनीयानां ग्रासंगिकत्वात् सोमस्य च पावकृत्त
ध्यू त्वात् हननं न प्राप्नोत्येवं तथापि वचनाद्भवत्येवेति ७ विमुच्य मस्तु चोद्धराकलशो
हारियोजनग्रहणमुपयामगृहीतोसि हरिरसीति ल्क्रचो विमुच्य मूहनादिस्त्र
ग्विमोकान्तं निर्विशेषं प्राक् कृत्वा बेधालंभानं तरमेव द्रोणाकलशो हारियो
जनग्रहणं हारियोजनसंज्ञकस्य ग्रहणस्य ग्रहणं अध्वर्युः करोति उपयामगृही
तोसि हरिरसीति मन्त्रेण आग्रयणाहयं ग्याह्रु सावित्रपालोवन हारियोजनो
पहीराणाम् नाग्रयणाहितिग्राह्यत्वात् आग्रयणाग्र स एतस्मात् ततो हारि
योजनं ग्रहणं कृतो तीतिवचनात् अप हारियोजनं गृहीतो तिथ्य द्रोणाक
लशो गृहीति अपनोगृहीतस्येवोपयामगृहीतोसि हरिरसीति कृतत्वात् प्राप्ता कृ
नेवविताविमनेन न्यायेन पूर्ववेधालंभस्ततो हारियोजनग्रहणं धानाश्चाव
पतिहर्योर्धानाइति हर्योर्धानाइत्यनेन मन्त्रेण हारियोजने धाना अवपति अपधा राम
ना अवपति हर्योर्धानाः स्थेति कृतत्वात् अवपतां वितत् धानाभि हारियोजनं श्री ३१
णातीति वचनात् अप धाना [illegible] नां संस्कारकता हारि[illegible] योजनस्य द्वितीयपर्वस

तृतीयया

स्कार्यत्वंतेनधानानाममन्त्रसंस्कारकत्वमेवनप्रदेयत्वंतेनलौकिकानामेवधाना
नांनावापःमंत्रेणुपारेवतार्थंताहयोर्द्धानास्थसहसोमाइंद्रायेतिसाहृत्यसंस्कार
दारेहोवक्षेयाधाराभिःश्रीरणातीतिमानवे उन्नेतानुवाचयतिमर्द्धनि त्वाधा
नासोमेभ्योनुब्रूहीतियदिमार्जनेष्टंगुरणा तेउन्नेतार्ध्वर्युहस्ताद्द्रोणाकलशमा
दायमूर्द्धनिनंमत्वाधानासोमेभ्योनुब्रूहीति मित्रावरुणांप्रत्याहा अथ्वाहधाना
सोमेभ्योनुब्रूहीति श्रश्राव्याहधानासोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येति वषट्कृतेग्नहोत्रन्नु
वषट्कृत इतितस्यो उन्नेताश्रावयतिमूर्द्धन्यधिनिधायाश्राश्रावयतीतिचश्रवणा
त्धानासहिताःसोमाधानासोमाइतिवक्तीभूयाशिरस्थेनैवद्रोणाकलशेनहोमः
कर्त्तव्यः तथाचोक्तंमानवेधानाभिःश्रीरणा उन्नेताद्रोणाकशंशिरस्यवधायेंद्रा
यहरिवतेधानासोमानामनुब्रूहीत्यनुवाचयति आश्राव्येंद्रायहरिवतेधानासो
मान्प्रस्थितान्प्रेष्येतिविकरोभयप्रवरतिवषटतेन्नुत्तरवेघानुपवपंतइतिद्र।
मिंद्रायहरिवतेवषट्कृतानुवषट्कृतेजुहोतिभक्षमर्थंहारियोजनंसर्वेभक्षयंत
भक्षयाकारंधानाःसंस्पर्शेत्वापोषापत्वेत्युत्तरवेघानुपवपंतइतिइमिंद्रा
यहरिवतइतित्यागः महाकंहरिहि...वषट्कृतेभहंललेतसहरिभहराणा
र्धंद्रोणाकलशंनयेतततद्केहोअद्रोणाकलशंप्रतिपराहरतौ तोनिप्र...स्यविहित

पुत्तिषिद्धत्वा॰ कस्य॰ उत्तरवेदेहे वाहनिधायविलाभेयत्ते अश्वसनिहितिप्राल
महंभहृयित्वोत्तरवेदेनिवपंति अपयोत्तरवेहेद्वाराकलशानिधायवि
देवभा लाभंधानानाविलम्पविरलभ्याहयाहायग॰ हीत्वापस्तु अश्वसनिरिस्य
ष्य१० नेनमंत्रेणासर्वहिर्विजः प्राहाभहंभहृपित्वोत्तरवेदेतः ताव घाहाधा
३२ नानिवपंतितस्माद्धानाविलिप्तेनमहृायतानरद्भिः स्वाहेपुः प्राहोदेवभ
महृयंन्निपृत्ते अश्वसनिहितिधानाविलिप्तंनेविभागेनलघुमिछ्यंतालि
षायात्तत्पूर्वकमाराणंलहृयत्तेविभज्यगच्छतीत्सर्थः तपातस्माहत्तास्मिन्सर्वे
षामेवभहृइतिवाक्यशेषात्सर्वेसात्विग्यजमानाभहृयेपुः अपधैतस्महाहियोत
नस्यसर्वएवालिप्सतइतिश्रुतेर्वात्तरवेद्यांतानग्नोप्रकिरेपुर्नेदुहिष्ठमनोज
हवामेत्युत्तरवेदावेवनिवपंतितत्पानबहिर्वेदिपत्नाद्भवतीतिश्रवणात् उ
त्तरवेदावपित्वाभेसदस्येवप्राणाभहृः उपहवप्रार्थनंतु तन्नेतुहोतुश्चसर्वैः
कर्तव्यंप्राहाभहृपहेपिप्रहोरेवलहयंतिनाग्निकेभ्यः प्राहोपरवजिघ्रतीत्यर्थः रामः
काटकेतु दिद्विपूहोतर्पुन्नेतत्पुपहवनिछ्वतेसर्वेधानाअंसंभिद्दंतानिर्दीप ३२
प्रहृात्स्याचम्पोत्तरवेद्यानिवपेपुरिति आकलाधानंदेवकृतस्यति प्रतिमंत्रंदे
वकृतस्पेनसद्वप्रतिमंत्रेआकलानामाधानमाहवनीयेकुर्युः अविशेषात्स

वैशाखान्तराद्वत प्राप्यमाणवेत्याहवनीये षड्ढूषड्ढूपूर्णशाकलान्यादधते
इति अग्नौ शाकलानादधतीति कात्यः अग्निशब्देनाहवनीयः परिभाषितः शा
कलान्येव शाकलानि यथा अथ शाकलैर्जुहोतीति तत्र सूत्रम् क नाविकंकतश
कलैर्जुहोतीत्युक्तं अपरेणा चात्वालं यथास्वं चमसान्पूर्णपात्राननवमृशंति ह
रितकुशानवधाय संवर्चसेति चात्वालमपरेणा चात्वालाद्दर्भाग्रस्मिन्प्रदेशे अ
हरेवहोमाहिर्भमेरोहकंसिद्धिः प्राग्ग्राहशापि चमसाः स्थाप्यंते उदकेन पूर्यंते ८
नि उपरिहरितादर्भा धीयंते एवंविधांस्तांश्चमसान्सर्वे ऋत्विग्यजमानाय यथास्वं
तांश्चमसान्पूर्णपात्राञ्छन्नत्वा उदकपूर्णाञ्छत्वा तेषामुपरिहरितकुशानान्दर्भा
८ भीनवधायमुक्त्वा संवर्चसेत्यनेन मंत्रेणावमृशंति अभिमृशंति चमसमध्येअ
धस्तात्स्पर्शं कुर्वंतीत्यर्थः यथास्वमिति योयस्यस्वः सतं तमभिमृशंति येषां चम
सानसंतितेपिऽहान ... वसंनिहितपुरुषचमसाभिमृशंति नेष्टुः चमसमध्वर्यवश्च
त्वारः उद्गातश्चैमसं तत्पुरुषान्मावस्तु होत्रचमसमिति अथ पश्चात्याग्नेः समवमृ
शंतीति समवमृशंति संवर्चसेति कवशात् स्त्रीणां प्रजानामप्यसौ तत्पत्नत् शंति
एषोमेषत्रमिति वाक्यशेषात् सर्वर्त्विजः समवमृशंति कृत्वा एतत् यज्ञाविर्भ
केवैतीति वाक्यशेषात् यजमानश्चमुत्वात् गत्वाम्पालभंते ततो वमर्शनानंत
कृत

देवभा
प्र॰१०
३३

33

रं सर्वे सत्विग्यजमानाः स्रुक्षीमेव सम्मुखान्यलभंते तु पस्य शांते अथ मुखान्युपस्य
शांत इति श्रुतेः दधिक्राव्णा इत्याग्नीध्रे दधिभक्षणं ततः सर्वे सत्विग्यजमानाः
आग्नीध्रे अग्नीदुत्सूस्य मध्ये दधिक्राव्णा इत्यनेन मंत्रेण दधिभक्षणं कुर्वंति मा
र्स्वांतराणू पत्नीसंयाजाः पशुवत् तत्र नंतरं वेद्यालंभादि हविं त्वा शालाद्वार्ये पशु
वत्पात्नीसंयाजा भवंति जाघन्येस्त्वर्थः सवनीयपशुरोडाशानां प्रासंगिकत्वात्पशु
देवतं त्रस्य प्रयोजक इति शायनार्थमिदं त्रंत्र सर्वोक्तस्यैव प्रपंचो वा समिद्धत्याद
ति नव समिधः यजुःषि जुहोति प्रतिमंत्रं पत्नीसंयाजेडामार्जनानंतरं हविःशालाग्नि
होमं चरेत् त्वो नव वेदागात्य समिद्धत्याद इति प्रतिमंत्रं नव समिधः यजूंषि ध्रुव
येव जुहोति धाता रातिरित्यादिमंत्रेणैकयजमानके यजमानाभ्यां प्रवृताय
जमानेभ्यो हविः शामित्येवं यथायथमूहं तत्र प्रथमे सामिधय जुषि इदं हविश्वे
भ्यो देवेभ्य इति त्यागः द्वितीये त्वष्ट्रे तृतीये इदं धात्रे सवित्रे प्रजापतये देवाय अग्नये
त्वष्ट्रे विश्वेभ्य चतुर्थे देवेभ्यः पंचमे षष्ठे वाग्नये सप्तमे वाताय अष्टमे यज्ञाय
नवमे यज्ञपतये इति तानि वा एतानि नव समिध यजूंषि जुहोतीति श्रुतेः सम्पस जुहो प्रह राम ३३
ति समिद्धत्याद इति श्रुतेन त्वात साम्यासमिदे मेकं कर्मानुवसंख्यानुपाश्रुकीर्तनं चा
पगमात् तथा च पशुगहोसवनीयपशुविकारत्वान्न वैव भवंति इति कर्कस्त्र

त्रहि स्वामिनः समिष्टयजूंषीत्यस्त्वा एवं समिष्टयजुर्धर्मकानवहोमाऽस्येति षो
मांगभूताविधीयंते तेन पशौ । अत्राप्येवं समिष्टयजुषः संख्यामात्रं किं कार्य इत्यां पशौ स
मिष्टयजुषः प्राप्तेरभावात् कथं प्राप्तेरभावः अग्नीषोमीयो हि तस्य प्रकृतिः तत्र च
तस्य समिष्टयजूंष्यकृतान्यानुशिष्यवत्याः तस्मात्तस्य पशोः समिष्टयजूंषि
न जुहोतीति निप्रतिषेधाच्च तद्विकारत्वात् सवनीये नैव प्राप्नोति ऊनत्वस्य संख्यावि
धानस्यतो ते न होमांतराण्यपि विहितानि समिष्टयजुःशब्दप्रयोगाच्च तत्क्रमे तेनैव दृष्टे
राक्रियंते मंत्रांतरैश्चाप्रत्यह्माम्नाते इति विशेषः न च यावत्तोत्रियाभिः स्तुत्यैव
संख्याया वचनमुपपन्नं तस्य तेन यदपि समिष्टयजुःशब्दस्य निर्वचनं तत्रापि यावाऽऽने
न यज्ञेनेति अस्योत्तिष्ठेमममेवाह तत्पारिश्रिषानऽ एवाऽ तद्विज्ञानस्यात्मभवति यस्य भ
वति तस्य हि दृष्टांतितमेवात स्तृभिः पुनराप्याययतीति सोमयागे द्वेचनाप्यायनार्थं
मु नामेवाह एवं सरेष्वपिवाक्यशेषाः सोमार्थत्वे तेषां न च यावोभयानि जुहोत्यध्वर्यु
रस्य यागेऽश्वत्वस्य घरस्य संबंधमेवाह तस्माद्धि शिष्टविधिरेषः एवं च सवनीयविका
६ रेषु वर्हिर्लिंगेषु वचनाह जे समिष्टयजूंषैव न भर्नीयं नि दृष्टे त्रिप्रस्महशिष्टत्वात्री
ल्पेव समिष्टयजूंषीषवो विकारे स्वपिनान्येव दृशितानि तदाकुर्वन्ते तस्य पशोः समि
ष्टयजूंषि जुहोतीति सोऽयमाशयामपि चात्रोल्पेव समिष्टयजूंषि बोध्यायनेन य

देव भा:
अ॰ १०
३५

34

ष्ठितानि तन्न भ्रान्त्यपि मोक्षाय पव होतव्यानि ननु च सवनीय पुरोडाशानामनप
नीतं समिष्टयजुस्तत्र नव संख्यामात्रं कस्मान्न विधीयते उच्यते धौवप्रतिपत्तिर्हि
समिष्टयजुस्तस्य पुरोडाशानां नैव प्राप्नोति प्राकृत पुरोडाश प्रचारकाले एव प्राप्नो
ति न पाश्चात्कानुयाजोत्कर्षे होतव्यं कर्षे इति प्रासंगिकं च नोत्कर्षे हि तन्न्यायात्
अथापि योरोडाशिकं समिष्टयजुस्तत्पुरोडाशानामपि नव संख्या विधीयते तथा
पि न कश्चित्कर्मशा विशेषस्तस्माद्विशिष्टो होमान्तर विधिरेवायं युक्तः समिष्टय
देवेषु इत्यन्तं इति समिष्टयजूंषि अथातं योऽदुंबर्यो वान्वालभ्य हरन्ति सोमलिप्तंव ननो
ध्रुवायै देयः समिष्टयजुर्होमानन्तरं बर्हिर्होम मध्ये त्वेवासंदीयोदुंबर्यौ सोमासंदीदुं
दुंबरी च सर्दसो मध्येतौदुंबरीं चान्वालभ्य प्रतिहरन्ति सोमलिप्तं च पत्न्यात्रजातं उदुखल
च मसद्रोणाकलश द्रोणकलश स्थालीहत तत्तं मध्याय वनीयजौषंकुं मदविद्वनिमषि
च ग्राव्याधिषवणा चर्माणि च नयरि प्लुवाहित हवि चान्वालंप्रतिहरन्ति स वा अवभृथ
मभ्यवैतीति प्रलंप्याप समिष्टयजूंषि जुहोति सह त्वेव समिष्टयजूंषि पदेन
मभितो भवतीति नवा त्वालमुप समायंति शान्तिश्रवणात् तत्त्वेव समिष्टयजूं:
षि बर्हिर्होम मध्ये कृत्वेत्यर्थः पश्चिम वेदिं तं सोममभितउपकरणां भवति च मसादिने
न सह चान्वालमुपसमायंति चाल समीपे आगच्छन्ति अध्वर्यवः सह कार्यमेतं राम
३५

बहुवचनं संकृष्णविषाणामेखले चात्वाले प्रास्यति माहिर्भूरिति तन्तोधर्मः लक्ष्ण
विषाणामेखले यजमानसंबंधिनोः कृष्णविषाणां मेखलां च चात्वाले प्रास्यति प्र
हिपति माहिर्भूरिति मंत्रेणामेखलायाः प्रासन एवायं मंत्रोन कृष्णविषाणायज्ञोति
पितरभातेः अनेकयजमाने बहूतं भजेति पण्यायपमहः केचिद्द्वयोरपि मंत्र
माहुः तन्मते च प्रस्तावसमवेतार्थत्वादनेकयजमानकेपि नोहः प्रतिप्रस्थाताव
शंकुयोरेके सर्वं प्रतिप्रस्थातायत्याः कंडूयनार्थं पत्नियः शंकुरेको हार्थं योऽक्रेव
तूष्णीममंत्रकमेव च कात्वाले प्रास्यति मेखलपाहितायेतमेखलामेवसमान
न्यायात् अनेकयजमानके सर्वासां मेखलयोः कृष्णविषाणानां प्रासने प्रतिपत्ति
त्वात् उरुठहीति वाचयति मेखलाप्रासनानंतरं चात्वालसमीपे वेदिमध्य एव प्राङ्मु
खोपविष्टं यजमानमुरुठहीत्यमुं मंत्रमध्वर्युर्वाचयति अथ वाचयत्यत्करुठहिराजेति
स्कृतत्वात् सामप्रेष्यति गायब्रूहीति वा वाचनादनंतरं सामगायेत्येवं साम ब्रूहीत्य
र्थं वा प्रस्तोतारं प्रेष्यति संमग्नहतां प्रेषस्य सर्वपदविधानार्थं गायेत्यत्र पदविधा
ये नं ब्रूहीति वेति ततश्च सामगायेति वा साम ब्रूहीति वा प्रेषः सिध्यति अथवाह सामगा
येति साम ब्रूहीति वेति स्कृतत्वात् वधोत्कान्तयोऽश्व एवमेव व्यवधे यजनावत्
पत्यानयोर्मध्ये अर्द्धमार्गे सामप्रेष्यति ततउदकोंते उदकसमीपे वपास्मिन्नुदकेव

देव भाः
ग्र:१०
३५

35

ध्वर्युः करिष्यति तेन संनिधौ च तृतीयवारं साम गेष्यति सर्वे निधनमुपयंतीति निधनं
साम्नोंत्यो भागः तं सर्वे सर्त्विग्यजमाना उपयंतीति पठतीत्यर्थः आहुतमाहायत्र
ध्वर्युं गच्छति स्म द्रमाना नाद्यावाताः आसंधौ दुंबरीसोमालिमादि कं यच्चात्वाल
समीपे आह तंतं सर्वमाय हाय चात्वालोत्क एवं तदेतानि षूम्यमय नीका सत्विग्य
जमाना यध्वर्युं अध्वर्यु पसंहंकर्मकर्त्तुं स्म द्रमानानां बहुतो नामयं मध्येयः स्था
वराः स्थिराहृदस्थाः आयस्ताः प्रतियंतिगच्छंतीत्यर्थः तउद्दंचो निष्क्रामंति जघनेन
चात्वालमग्रेणाग्नीध्रं स यस्यांत तोदिश्यापो भवंतितत्र यंतिसर्पः स्पद्रमानाद्य
स्थवरोहदः यस्यांतमयोभ्यवेयादिति श्रुतेः अध्वर्युः पद्वंतिवस्यमाणस्य कर्म
णो नामधेयं नाध्वर्युः पदं तस्य सत्त्वामित्यादेशं व्यवहारार्थः तद्भावेस्यां पूर्वोक्त
गुणाविशिष्टा नाम भावे अन्यायाः का अप्यनापो गच्छेतिय घ्नतानविंदेद्दपि यदे
व काश्चापो भ्यवेयादिति श्रुतत्वात् नमो वरुणायेति वाचयत्यपो वक्रमय
न उदकसमीपे गत्वा सामगाने संतेबाहु गृहीतं यजमानमपो वक्रमयन्नुदक
मध्य प्रवेशयन्नमो वरुणायेत्यमुं मंत्रं वाचयतीति तमपो वक्रमयन्वाचयति नमो राम
वरुणायेति श्रुतत्वात् पाशमनमिधं चमुंगृहीत्ते नाभिजुहोत्यग्नेरनीकमी ३५
ति तन उदकमध्ये प्रवेशनानंतरं हस्तगृहीता या एवाप्यस्थास्याः सकाशा

स्रुक्स्रुवं च गृहीत्वा आज्यं गृहीत्वा परिस्तीर्याग्नौ समिधं प्रास्याग्नेरनीकमप इति मंत्रे
णातां प्रास्तां समिधमभिउपरि जुहोति इदमग्नय इति त्यागः अथ पवनुर्गृहीतमाज्यं
गृहीत्वं समिधं प्रास्याभिजुहोत्यग्नेरनीकमित्यादि अवदानात् अग्रहरित्वामिनः होत्र
रपि वाचनेनैवमंत्रेणाप्यवतरणामाम्नानं ततस्तोम्यप्येवावतोऽस्माहि त्रंकरोति
तस्य च पुरस्तादग्नेरवस्थितव्यां तेन सामर्थ्यादितरेहातावतीर्णाभ्यां नीतिगम्यते स
नत्र वं संभवाद्बर्हिर्निवर्त्तेनेतरद्भावाद्बर्हिः सतस्य सामर्थ्याद्वस्तगृहीतायाएव
स्यात्स्यात् अवदाय हवरणीयं स्रुक्स्रुवं केवलपात्रमेवायने द्वितीये त्वयनेति स्रो
यित्व्वं वः प्रयोज्या इति वक्ष्यामः अथ पवनुर्गृहीतमित्यवतरणानंतरमेवऽप्रम्रणा
नद्यत्र स्रुवं संस्कृतमेवाऽस्यस्थालीस्थमानीतं द्रर्शयति स्रुकस्तुवं च परार्थं संस्कृतमेवा
नयद्रतं प्रप्रक्षिप्ताग्नौ कया घनयद्रत्तमेव तत् अतेकर्मापवर्गाहुत्यर्थं अग्नेत्वा च
वमत्यार्थमाज्यादि ह्यपक्संस्कारं स्थालीद्यपेऽवेक्षंति समिधं प्रास्य नामेवितेनवक्त्र
गृहीतेनाभिजुहोति ऋतएनत्त्योप्यग्निर्हि देवैः प्रविष्टिनस्तमेवैतयं समिधा एत
पावाहृत्या समिधे इति मंत्रवाक्यशेषाभ्यां प्रजया अपि च प्रयाजायाश्चाहुतयस्त
थैव याभ्यां ग्रहे श्रो होतव्याः समिद्धे देवेभ्यो जुहवानीति वाक्यशेषात् अत एव वाक्य
शेषाभ्यामात्रेयोऽस्ति न सामिधेन्य इति गम्यते समिद्धत्वस्याभ्यमेव समिदाहुतिमं

सिद्धत्वादिति अपाशेशाप्रयाजान्वर्हिर्यजेत् आकुत्तिहेत्पामानंतरमेवगृहीतेनप
देव भाः रेणावचतुर्गृहीतेनाज्येनवर्हिर्यजेत्चतुरः प्रयाजान्यजतिअप्यापरञ्चतुर्गृहीतमाज्यं
अः १० गृहीत्वाग्न्याध्माहसमिधोयजेतिसोपवर्हिषश्चतुरः प्रयाजान्यजतीतिश्रुतेः आ
३६. कुतेरनंतरमेवचतुर्गृहीतग्रहणावचनात्तद्वालेनकिंचित्करणीयमितिदर्शयति
36
एकस्यचतुर्गृहीतस्यवचनोहोपभृतस्याभावंदर्शयति [illegible] आवणावचना-संमार्ग श्रा
होत्रवरणादिनिवर्त्ततेसोपवर्हिषइतिवर्हिषइतिवर्हिर्विर्जितानांविधिर्नवर्हिष
प्रतिषेधः प्रतिषेध्याभावात्ततनश्चतुर्संगुनः अवरणादपूर्वोपमवभृथोगम्य
तेइतिप्रयोजने अपजुहोति आवभृथे अप्स्वाहुतीर्जुहोतिआहवनीयापवा
दोयं एककपालेनावहायंचरति एककपालेनवाहणोनपुरोडाशोनावदायंचर
त्तिसहितानीपसवनिकैः सवनीयैः सहाग्नीधेवालेकरणान्तोनिष्पादितः सर्वा
हुतएककपालइत्यनेनास्यसर्वहुतत्वंप्राप्नोतितत्प्राप्तस्यर्थमनुक्रमवदायंच
रतीतिअत्रचोपस्तारणंनंतरंपुरोडाशस्यावदानंस्वेष्टकृतेचैवन्वहरणायनुब्रूहीत्यनु हम
वाचयतिअथवाहरणाएककपालः पुरोडाशोभवतीतिप्रतत्पस्याप्यस्योपस्ती ३६
र्यपुरोडाशस्यावद्यंन्नाहवरणायानुब्रूहीतिमवरणात् अथवाहरणाइतिअव
भृथेहस्यानिवाममेततपधापिचप्रयाजाहीनांपुनः अवरणादपूर्वोपविंस्त

याविधर्मवानयंपुरोडाशः कपंवाहरणाद्‌ ककपालइत्येतावतैवयागोस्मतो
त्सिद्धयांपुरोडाशमूर्तियथाप्रसंपुरोडाशस्यपुनःश्रवणाद्विशायते तनन्वप
घपिदृष्ट्यान्पुरोडाशः केवलोनापूर्वभावं करोतीतितथापिप्रयाजादिपुनःश्र
वणोनाहत्यांक्रियामध्येकर्मणिासकस्मात्प्रक्रोतिरहितिचेत्तुंप्रकृतौहिधर्म
रेवपुरोडाशोनिष्पादितेनिष्पन्नस्यैवंदृश्रवणायथापर्यग्निकृतत्वानुस
जंतीतितत्रतावस्वांतर्गतःसर्वधर्माइतिनपर्यग्निकरणोनतेप्रत्याम्नायंतेप
रएवचधर्म्मानिरस्यंतेतत्रदृष्टचापिदृष्टवंपाटतेनग्रहमेधीयोपसद्वयेष
यिधर्मलाभोव्यवःउपस्तीर्येतिप्रयाजादेःपुनःश्रवणेनापूर्वःतंतत्वादुप
स्तरणादिनिवर्त्तमानप्रतिप्रसूयतेध्रुवायाम्नाभावान्सिद्धात्मादेवोपस्तर
णाभिघारणादिष्टवत्सजीवस्यैवच्छिन्नावद्येत्‌अत्रवाहरणायागेदृष्टंन्नवधर्पुरो
जीवस्यदृष्टेवद्येत्‌अत्रहैकत्तजीवस्यादिदृष्टवद्यंतितत्रनयानकुर्यादितिवि
हितप्रतिषिद्धत्वादिच्छन्नत्वाद्वैविकल्पार्थःतत्रयासतदभिघारयतिप्रत्य
नत्पवदानेश्रयाश्रावाहवरुणायजेतिवषट्कृतेजुहोतीतिप्रतिप्रसवार्थमेवव
चनंअग्नीवरुणाभ्यांस्वर्वंकृतंकोपप्रधानयागावशिष्टसर्वमपिपुरोडा
शमग्नीवरुणाभ्यांनुदिश्यसर्वंकृतंकुर्यातअत्रवानुकामुपस्तीर्येसकलंपुरोडाशं

जुह्वां ग्रहीयन्ननुवाचयति अथाऽपस्योपस्तीर्य पुरोडाशमवद्यति अग्नीवरुणा
भ्यामनुब्रूहीति तन्स्विष्टकृतं तद्इति श्रुतत्वात् अत्र यमात्र वर्ष्मिको ग्नीवरुणाभ्या
देव भाः गविधिदृष्टकृतः सवयागान्तस्विष्टकृत्कार्यं वर्त्तते अत एव केचिदग्नीवरु॥
सू: १० णाभ्यां स्विष्टकृद्याजितिस्विष्टकृच्छब्दं पृथुज्यंते तद्युक्तं देवतारे मंत्रांतरप्रसंगा त
सू० न् यथाऽकृतदेवताकएव ह्येष यागः कामं स्विष्टकृत्ततः कार्यं न च मे त्र एवाम्ना
37 तोऽनयाकरणीयः सजीषस्य वसव्यमूर्वं चेत् सजीषस्य चसत्तदेवावद्यति
एकमवदानमवद्यति चेद्यद्दिस्वैर्प्रधानार्थं अवदाने सजीषस्य वस ततः स्विष्ट गृहीते
स्विष्टकृदर्थमप्येकमवद्यति नान्यचेत्यर्थः तथा च श्रूयते सयद्यमुत्रजीष श्रू
स्यद्विरवद्येद्यथात्र सतं घघननाद्दियेताऽथो यद्दिष्टाद्दूरान्यस्या मियादयत्या
श्राव्याहाग्नीवरुणोयजेति वषट्कृते जुहोतीति वशाएतत्कुर्यात् न वशाया द्वैष्ठ
वाचीवशेमसतिदृष्टायां सत्यां एतनष गाहुतिकमवमध्यं कुर्यात् जावदेतः षडा
हुतयो भवंतीति प्रत्तं स्वैतहादित्यानामयनमादित्यानो मानियजत्यक्षीतिवा॥
आहुःसयावदस्य वशाः स्याद्देवमेवचिकीर्षेदिति अवशानुबद्धामिवाहुतोनंप रामः
नःफ्ववशाहस्याः परिसंख्यायं तेएत हादित्यानामितिद्वय्यः किलेताः प्रजाबभू रु०
वुरादित्याश्चांगिरसश्चात्रावमध्यकर्मेतया आदित्यानाएतनष गाहुतिकमयनं

बभूव आदित्या ईदृशेनाबभ्रुयेनईदृशं प्रयुक्तवंतः ततः अवाजसनेयी अध्वर्युरेवा

वभ्रुयं कर्तुमिष्टे यावद्भवयाएवमिष्ट्यास्यान् यकारणं यस्मादादित्यानि आ

दित्यस्यस्वेषेहिमानि वाजसनेयाकानि यजूंषि एवं विशिष्टावेदवादमाहुः तस्मा

देतैर्यजुर्भिः प्रवर्त्यवाजसनेयी आदित्यानामेव मार्गमन्वियादांगिरसां मांगे लघुक

मीविघाः प्रधानाः षडाहुतिकं वषयस्तौ तंलघित्यभिप्रायः अपपहांनरमाह यज

मानोक्तावाज्यभागौ बर्हिर्वर्जं वानुयाजौ यजमानोक्तौ सत्याएतत्यहांनरं कुर्यात्

सर्वोक्तं षडाहुतिकमस्य वृद्धावाज्यभागौ प्रयाजानंतरं वरुणयागात्प्राक्तनोब

र्हिर्वर्जं द्वावनुयाजौ च कार्यौ तौ च वरुणाग्नीवरुणयागानंतरमेवा एवं च दशाहु

तयः संपद्यंते यद्युएनमितरथा यजमानः कर्त्तुं वे ब्रूयदिदृश्यो तर्हि कुर्यादेतानेवच

तुरः प्रयाजानबर्हिषो यजेद्वावाज्यभागौ वरुणामग्नीवरुणौ द्वावनुयाजवपबर्हि

षौ तद्दशाहदशाहरणं वै विराडिति एतदांगिरसामयनमिति ज्ञतत्वात् यदिपुनरे

वमध्वर्युमितरथा अंगिरसामयनं कर्त्तुं वे कर्त्तव्यमिति यजमानो ब्रूयात्ततः इतरथा

सर्वोक्तादन्यथा कुर्यात् कथं एतानेव सर्वोक्तधर्मकानेकेनैव चतुर्गृहीतेन चतुरः

प्रयाजानयबर्हिषो यजेत् ततो द्वौ आज्यभागौ तौ च विशेषानभिधानात्सर्वहोताविव

धक्याया एवावहाय कार्यौ ततः दर्पेन्द्रधूत्वा पयो क्तयाउपस्तरणाभिघारणार्थेव

सुं

देवभा
अ: १०
३९
38

चरुणां च यजेतिवर्त्तते तेनोक्तेनैव पुरोडाशावदानेनाग्नीवरुणौ यजेद्धुतेनैव पुरो
डाशशेषेणाद्यावनुयाजौ यजति बर्हिर्यप्रतेन ९ तद्धुते तस्मिन्नाङ्गिरसामङ्गिरसः पुत्रपौत्रा
णां मनुष्याहीनां अपि च संस्कृतेरेवाऽस्य पुरोडाशपात्रेणैव गत्वा चतुर्गृहीतं हुत्वा
ग्नीशा चतुर्गृहीतानि गृहीत्वाति [illegible]तः ९ वाग प्रधानस्याधारणानग्निसंस्करणं न
प्रकुर्वतो प्रस्तरं च तैरेवाऽस्य हविर्भिश्चरेयुः तत्रापि चेध्मासामिधेनीहोत्रार्थं पव
रणानि न कुर्युः शास्त्रांतरेतरभावस्यास्य त्वात् एतं हि गिरसामयनमिति साहच
र्येव वचनं र्थं यद्राज्यभागौ न दानुयाजौ व शंयु पत्नीसंयाजांतं मा भूत्प्रयाजाज्यभागयोर्विक
त ल्पः प्रयाजानुयाजयोः अतो प्रस्तरं कृत्वे स्वतरे बाधारानुयाजा[illegible]दीनां पदार्थनामभावं
दर्शयति न तत्र न किंचिदुतः परमेष्ठि कं करणीयमिति हरिस्वामिनः कथमेतावपस्तंबं
स्याध्यक्तो अवभृथ धेष्टि गता विशेषावदानप्रधासे उक्ताऽइति नेह पुनरुच्यंते अन्यतर
कृत्वा गत्वा ८ समुद्रेत्ऽप्सु जीवबकुंभं प्लावयति उक्तयोः षडाहुतिकाष्टाहुतिक
दशाहुतिकयोर्मध्ये अन्यतरस्य षडाहुतिकं वा दशाहुतिकं वा [illegible]त्वा समुद्रेत्ऽप्सुने
नमेत्रेणाधर्यु सर्जीषकुंभं नु दकमध्ये प्लावयति तारयति अन्यो मतरत्रैत्वेय होमः
सिर्जकुंभे सजीषं भवति तं [illegible] प्लावयति समुद्रेनइत्यादिन्नवशानु अन्यतरत्कृ ३५
त्वेन्यनेनावभृथपस्यपावदुक्तत्वमुच्यते उक्तयोः षडाहुतिक दशाहुतिकयोर्मध्ये

कातर्यं ध्येयम्मनरहेवीं नाम्य हाधारहितप्याचैवो हारहतं देवीराप इतिविस्रुगोपाति

षते आलाविततं तविसृज्यमु काहेवीराप इति मंत्रेणोपति षते अयानुसृगो ४

पतिषतद इति कृत त्वात् अवरूपाति मज पति अवमणनिर्वपुणहोमनेनमं

त्रेणातमेवजीषकुंभमप्यमनुयन्ति दकमध्येधः नीचैपवेशायती मर्थः अ

धोपमारयत्मवमरूपोतिकृतत्वात् तथागेनांतं चमामेमंत्रेण्योत्थ दर्भे स्मं

योविरिति तं स्नाजिनस्पतं वायमज पतिमामेय मित्यनेनमंत्रेणातं स्नाजिनं

यपवर्तनत्वा हासनवं स्नाजिनेमंत्रलिंगाधूडमानः पुत्रायेनप्रशयवरुणाप्रघा

सव स्नानयुभ मामस मिदाधानात् हनवं स्नाजिनंपुत्रायपवहायस्नानप्रभृति

स्नानाहारम्य अम मिदाधनासमिदाधानां तं वरुणाप्रघासवदेवकर्यात् अथा

४ भवेस्नातो न्योन्यस्यप प्रधावनस्नावन्ये वासमीपरिध्यायोदेत इतिप्र

समयोनैवानेध्रामं तिनेन पुनरायंतिपुनरेमाहवनीयेसमिधमभ्याद्धा

ति देवानांठः समीदसीतिसमिदाधानं तस्यात्रकृतत्वात् तत्रविशेषमाह

सोमालेषं प्रास्यति स्नानादनंतरं सोमालेपं द्रोणकलशादि अनुप्रहिपेतिवरु

णाप्र घासवदेवपरिहितयोर्हानेप्राह आहानं दर्भयोः इह सर्वयोर्वा

समारहानं न भव नीत्यर्थः वरुणाप्रघासेत्र वचनादमीइहत्तु वचनाभावादस्नं

देवभाः
अ१०
३५

39

मानवे अथ मध्ये स्नातावभ्योम स्य पृषं प्रस्तालयतः सोमोपनहनं यजमानः परिध
त्ते पर्यास्य हननं यत्नीते उद्वसानीयायामिष्टौ हविष्यां कालेध्वर्यवे दद्यादिति उ आपमि
त्युक्तेत्र्योन्यीनामाम हिंसानं जपंतो गच्छंत्यपाम सोमममृता अभूमागन्म ज्योतिर
विदाम देवान् किं नूनमस्मान्कृणवदरातिः किमु धूर्तिरमृत मर्त्यस्येति वारुणः परिधा
नाद्दननंतरं उद्वपामित्यनेन मंत्रेण त्रिरन्येत्रोन्यीनाजलमध्यात् हिर्निर्गताः संतेऽत्र ६
ऽविग्यगमानामाम हिंसानमित्येवं संतानकामपाम सोममित्येतामृचं जपंतः सर्वे देव
यजनं प्रतिगच्छंति शाखांतरात् उन्नेतृप्रणयनं माध्यंदिनानामपि सत्रे लिंगमस्ति
तिषां वा उन्नेतो नमे हि हतेप्रयमो वभवथादुदायत्तामुदैतोगाति अत्र एवो न्नयनोप
देशः सर्वे अत्र स्नांतीति गम्यते मानवे उन्नेता हविष्कृत् स्वयमानये द्धमाशाः प्रत्यर्यं
तीति १ ला द्वार्यमपरेशालित्ति यजमानः स्वस्याजिनमेके तत्त्वाखात्वालोत्करावंतरे
णाप्रत्यागत्य वर्वहत्या प्र घासवत्संमि दाधानांते बर्हिर्होमादि सवनीयपशोश्च स
माप्यनेन तर्हियजमानः स्वमजिनमेके उत्संगे तत्त्वा शाला द्वार्यमपरेशालित्ति उपवि
शति अत्र विप्रतिपत्तिः कवि सामिदाधानीने बर्हिर्होममात्रं कुर्वंति नामतप्र शम
त्ये त्य सवनीयपश्वोः समापयेदिति हरिस्वामिभिरुक्तत्वात् तावन्मात्रस्य सवनी ३८
यपशुसेरोपत्वात् ततस्तुदाडशात्मगभ्रनं हृदीपात्रीं यनादि कर्मापवर्गा न

तिमप्यतैवक्रुर्वंतितद्गांगत्वात् अनुबंध्यांतेपपत्स्यांतेचेत्पयदेनेयामभिघा
यः नस वनीयपशुपुरोडाशमात्रंगामिदूकिंतुहीन्हरणीयादिसर्वेयाम्नंताप
छि-नानांसंधाहृत्यांतिनानुबंध्यांतएवपञ्जपतेतांहिसर्वानुयज्ञःसंति[illegible]तइति ४
वचनात्प्रपंवितंवैतत्हिन्हरणीयांतेउत्पत्रनयप्रयच्यते नात्रैकदृष्टौहिर्होमममा ६
त्रमेवभवतियूतग्रहणामप्यत्रकर्कीकंभवतिप्राग्हवसानीयापानिषिद्धत्वात्हि
न्हरणीयापांगहोतवाघविसृष्टत्वात्स्त्रवाहुतिंजु होतिमेसंग्रेपद्यष्ठअग्नेसम
गनिदंधाद्धस्वाहेतिशालाद्वार्यस्यस्वादुपविष्टएवयजमानेब्रूपुंदतिप्रणीते
आहवनीयेस्त्रवाकृतिंस्त्रवेणैवाज्याहुतिंजुहोतिमेघयज्ञेषमिमितिमंत्रेणआ
ज्यसंस्त्रवंस्थपमाहुतिहोतिव्यआहवनीयेहोमाद्इतिपरिभाषितत्वाद्आहवनीये
होमःतस्याजिनेनिधायेत्युक्तानीयाप्रायश्रीयत्तवत्तस्माजिनेनिधाययत्रक
वनस्छानेस्थापयित्वाप्रायश्चीयाकृत्याजीयेष्टिःकर्तव्यआहित्येनवृहस्यो
दयनीयेनप्रचरंतीतिअतःउदयनीयेतिसंज्ञासंस्यवहस्पतोदयनीयपशुमाम
नुबंध्यायाभित्येवमाहोआसंपुवधालाद्वार्यएवाहवनीयःशालामुखीयउदय
नीयायवहंतीतिवचनात्साचशर्यंताकार्याप्रायश्चीयावदित्युपदेशात्मानबेलिः
कायप्रायणीयसोदयनीयमनत्तिर्वंपतिशालामुखीयेप्रचरंतीतिकाठकेपत्नी

देवभा
अ॰ १०
४०
40

शालेयायणीयस्यनिष्कासमुदयनीयमभिनिर्वपतीतिपथ्यास्वस्तिमनुबंध्य
प त्रोदयनीयायांपथ्यास्वस्तिमनूबंधीयपशुवत्‌तोऽग्निमेवप्रथमंयजन्यथसोममथ
सवितारमथपथ्यांस्वस्तिमथादितिमित्युदयनीयायामेवंविधस्यक्रमस्य
श्रुतत्वात्‌अनेकयजमानकेनानागाहीयत्वपक्षेशालाद्वार्यसंस्थाउदयनीयः
सहैवनतत्रविरोधाद्दमेपिबहवःकर्मदिःमहास्कंदर्शोह्यसमासयोरेवोक्तः प
त्रपोलनगाधाज्यासादनासवनीयवृत्पाद्विव्यपराणिमैत्रावरुणीवशानुबंध्या
उदयनीयायांसमाप्तायांमित्रावरुणीमित्रावरुणदेवतावशारित्कावंध्याणि
रनूबंध्याकर्तव्यातस्मादेषानप्रजायतइतिवाक्यशेषात्‌याकदाचिद्दपिग
र्भेनगच्छतिसावशेत्यतोतस्यांचपात्रप्रोहणादिपात्रप्रोहणादारभ्याज्या
सादनांतंसवनीयवद्रासवनीयपश्वोर्यथातंतंतद्वदत्रकर्तव्योमर्थःतेनब्राह्म
णाःन्ग्रालाद्वार्यमंतप्रणीतवाहिहिरोनोपवेशनंअपउपस्पृश्यशालाद्वार्यप
रिस्तरणादिन्याग्नीध्रीयेअपोत्सवनादिग्रहणांतंतत्रअप्सामाह्रियेत्यादि राम
एकस्मरणांइत्यादिलभ्यतेतदनंतरंचस्रुपस्यपदिव्यपराणिकरोतिसवनी ४०
यावद्दिस्याग्नीधउत्सवनंदवोतहार्द्धएकर्णवंततःप्रातःसवनंदर्शांतपश्वदैहोतद
वेदीतिपदेपत्रघाचप्रोहणाहोस्युक्तंतथापिपरिस्तरणाप्रात्रसंस्तदनं

यस्य वैकर्तव्यं ततः प्रोहरणादि तयोरप्यत्रापेक्षितत्वात्प्रोहरणानुहरणमुपलक्ष
णार्थमित्यदोषः वंध्यावत्र नोपिवशाप्राप्त्ये धेनुवत्सेविषयग्रहणमाह अनूबंध्ये
ति अस्य पशुयागस्य नामधेयं प्रतिदैवतं तिस्रस्तिस्रोनूबंध्या इत्यादि संप्रव
दाहार्थो मैत्रावरुणीति देवताविधानं ततश्च नियोजनार्थो मित्रावरुणाभ्यां जु
ष्टमित्येवं देवतानिर्देशः कर्तव्यः मानवे मैत्रावरुणीं वशामनूबंध्यामाल
भेत छागकालत्वप्राप्त्याद्युक्तिसंप्रेषइति अन्यासामाहननपर्यंतमेव सवनीयवदिति।
युक्तत्वात् ततः जुहूमग्नीषोमीयवदेवन सवनीयवत् अग्नीषोमीयात्पशुप्रि
तियाग्रक्तत्वात् अयंच योरिणा समिधयजूंषि हृदयशूलावभृथश्च भवंति न
स्य वारुणत्वस्य पशोर्जुहूति समिधयजूंष्यप्यव यन्ति हृदयशूले वभृथ पशुधर्मवि ना
नासिति श्रुतेः सवनीयपशोर्गुणः परिव्ययणाविधाने नपशुधर्मवगमेनन्यत्यपिक
पनं मिलित्यवगमात हृदयौपवर्गमात्रा कथं चापि परिव्ययणादिस्यात्कत्के सर्ववगहन।
दिवार्हतत्वात यावधारणो सर्ववगहनाधेवात्र कहोति नपरिव्ययणादिकं ततः
ततत्वा परिव्ययणास्य परीवीतत्वं बर्हि यूपः परिव्ययणं गस्यततत्वाद पवर्गपक्ष।
ऽपेताइदं नुपयांगं यूपसंस्कारः यूपश्च सर्वपशवर्थः अतः परिव्ययणामपिस
र्वपशवर्थमेवतस्मात्सर्ववगहनाधिवक्तव्यं उदयनीयानंतरमेवानूबंध्याक

देव भा
अः १०
४१

ऩैष्पात्तदनंतरमेवाध्यमैत्रावरुणीवशामनूबंध्यमालभतइतिश्रवणात् वशा
भावउक्ता वशायाश्च भावेउक्ताः सेवनसमर्थम् हान्वृषभोमैत्रावरुणो नूबंध्यो भ
वति यदि वशा न विद्येत तद्यप्युक्तवशाएव स्यादितिश्रुतेः उक्तासेचनसमर्थो बली
वर्द्दः उक्ताचासौ वश्यश्चेत्युक्तवशाइत्यनुवादस्य चाप्युक्तव श्लोमैत्रावरुणः स्यात्तत
सर्वपद्धिशापिगोरेवेतिगम्यते उभयाभावेपयस्या उभयाभावे वशाभावेउक्ताभा
वेच उभयोरप्यभावे पयस्याभवति सापि मैत्रावरुण्येव प्रकृतत्वाद् त्रमैत्रावरुणी
तिपदमनुकृष्यते अपेहितत्वाद्वशास्वंतरेत्वभावंविनापि विकल्पेनपयस्या
उक्ता तथायजमानेवेत्सिद्धः पशुबंधः पयस्यावेति काठकेच आमीक्षावास्यात् ।
क्षीमुपचरिताज्यभागप्रभृतीडांता संतिष्ठन्तइति षष्ठे द्वाग्रस्त्रे सामगायन विधिपर
रेषु सूत्रेषु बहवोनुबंध्यायज्ञाउक्ताः संतितथाहि उक्ताचेदनूबंध्या उक्ता
सेवनसमर्थोगोहितितन्माध्येत्सषभ आर्षभं श्रानाद्य त्वायः पुनर्वृषभत्व
मापन्नः सवृषभइतितन्माध्येउ चनते नैकं कुंभं सामगायतन्नत्यर्थमहान् तं क
कुशानुन्नतंत्वर्थं वशायां वाध्य श्च जे श्रजिगं श्च नूबंध्ये श्चजं गायेत्तन्नप
र्थमेषउ वयं पयस्यायां स्वरं पयोनिधनमितितेनच्छागमेषावपिविकल्पि
कौभवतोनूबंध्यास्थाने पुनः चेतन्मत् तापसापज्ञापयस्याधर्मे ग्रावा हा राम
४१

नांतं संस्कृत्यासादयतत आज्यभागप्रभृतीडं तामेके शाखिनः कुर्वंति एके सकृ
लामिति आसादयाज्यभागप्रभृतीन्यनेनाज्यभागान्मागासादनाद्रूपर्यं पं सामिधे
न्यनुवचनपूर्वीतराघारप्रयजादिन सर्वं परिसंख्यायतश्शत्तिप कमतिः आज्यभा
गाहिशंतं कर्मां त्रयपुनर्विधीयते तेनाराद्युपकारकाणां आहूनस्यादेवयुहणाघ
राप्रयाजानुयाजपत्नीसंयाजस्विष्टकृदग्निहोमसंस्थापात्रविस्तृक्रमसाध्वलरात
पेणाकर्मापवर्गेणामत्राभावः यावदृक्तत्वात् अप्रदृष्टार्थत्वप्रहोत्तं पवनार्थत्व
पत्नेपुरणीतानामप्यभावः सर्वार्थत्वप्रहेतुभवंति तत्राज्यपदार्थक्रमसाधवश्चेष्टन
द्रुपमूहनांतं मित्रावरुणाभ्यं भागमिं विश्रोषः वृत्तोपवेशानं वाग्यमप्रैषः प्रति ति
प्रणीतस्यैवपरिस्तरणाद्यपात्रासादनसर्वसाधारणस्यपूर्णपात्रस्यपात्रासादनं
प्रोक्षणां आज्यनिर्वापो वेदवेधः शालाद्वार्यहोहः आज्याधि अपराग्मिर्यग्नि
करणां उद्दके स्पर्शः अपणां अधिप्रहोपः प्रोक्षणीप्रैषादि आग्नीध्रउत्पूयधूवाया
पेत्राज्यहग्यणांतं इध्माप्रोक्षणां नवेदः प्रस्तरबर्हिषः अ[illegible] स्रुक्चेत्वेति तं स्त्रीप्रस्त
रग्रहणाद्यमेखल[illegible]स्थादनांतं समिंन्द्रस्तरणाहनादि वेगिनालंभात्मालंभोदकस्य
सर्तितत्र विशेषःवषं नोल्लुके[illegible]णापूर्ववद्वेदे वेदेहं दश्लो अप्रायविध्य[illegible]स्तरणां होआ
मेत्रणां तस्रीबोधो ध्माकाष प्र[illegible] उपं वाजनस्मागोहि च करणां वा आज्य

दैवभाः
प्रः १०
४२

42

ति

भागग्रधानन्निषत्तस्या गां न संचरा प्रदहरणं प्रायश्चित्तमिदं भवनान्यत्र मार्जनं
पवित्रपाति पूतिः स्तमार्गके वोप्यनं प्रभु हृप परिध्वंजनं स्रुक्वाकप्रेषप्रस्त
रानहरणादिषु हे पांतां इदमग्नये सोमाय मित्रावरुणाभ्यामग्नये होत्रायेति पुरस्तात्
त्पागः प्रनुप्रहरेति प्रैषो न प्रणाप्रहरणं प्रात्मालंभनं उदकालंभः ततः भर्तां तोव
जिनपागः संवदहवेमाहरभावः परिधिप्रहेपः संस्रवाहुतिः अदेमो निधानं स्त्र
त्रवावाजिनपागः विद्यालंभाभावः वेदयोः कदिमोकः राकरवर्त्तिस्तुर्तीमः
मः समिद्ध यजुर्होमः प्रणीताश्चेत तद्धि मोक इति रौहिणीयादिसर्वानंताय छिन्नसा
धारणं हरणां पात्रनिनयनं हि कर्मापवर्गांतमत्रूभंति केचिद्रावभ्रथा हरणान्पस व
मिदाधानबर्हिर्होमां तेकुर्वीति तन्तु प्रागेव निरवं तं उदयसानीयाग्नेयः पंचक
पालः समाहवनिर्मथितेत्र नबधा यासमाप्त्यापं पयस्यावावासमामिक्षा यासमारूठ
निर्मंथितेन विहारे उदवसानीयाइष्टिकात्पत्ति अत्र अग्नेयो याग्निर्देवताकः पंचक
पालः पुरोडासोग्नेन्वाधानादि ब्राह्मणान्दर्शानांतो भवतिय पाषुनराधेये उक्तः
तथात्र भवती सर्वः काठके शालामुखीयोत्तरवेदिकोप्यपक्लमारोप्य यो वाय भी रामः
शाले विहिर संवरणासंचरणानिष्कमाष्ठा कपालमहवसानिवं निर्वपतीष्टि ४२
ति मानवेव समारोपयपत्य पराव गतोपहोगतः स्त्रीः शालामुखीयं चोदउदवसा

सापाहरणीभ्यामग्निमथित्वाहवसनीयामिष्टिं निर्वपति आग्नेयमेवं पंचकपालं
ष्वा ऽविभक्तौः प्रयाजानुयाजौ ऽग्नेयावाज्यभागावनड्वान्दक्षिणापि वावैश्वदेवीं संस्थाकृतिं
कृत्वेति अथ होत्रहवसानीयपेष्ट्यायजते स आग्नेयपंचकपालं पुरोडाशं निर्वपति
तिष्कृतो ऽवसानीये निरुसंज्ञासंव्यवहारार्थं प्रागवहवसानीयापाद इत्याहोसमा॥
रोपणं प्राङ्गहितस्य तरेषामयर्हत्तत्वात्स्वैष्कृत्वापिनष्टसर्वाग्नीनां समारोपणंत्
श्रितंतच्छावतरीयाद्वचनास्वर्हितिपितृभूतिं तं समुत्सर्वेषां समारोपोयुक्तं स
नुकावचनानुसरणास्यमूलत्वात हितापदेहिणाश्वे सा तु हवसानीयायाहि
णया दक्षिणाभवतिनस्यहिरण्यं दक्षिणेति कृतेः अनडान्या अथवोरवासानीया
यामनूरन्वलीवृहोरहिभवति अनडुन्वाहि वहेनाम्नेयड्यतिकृतेः पशुव
द्याहुनिं वाविकल्पः अथवोहवसानीयाल्लाने यश्चुवहरुतिं गृह्णातियपत्रकवा
दिति कवि स्मइविति मंत्रे अैशाचत गृहीतमोहापथ्याः स्वाहं हृमंवाएतदृष
मेवाहवनीयमुद्धत्यपंहोतव्याः अथोच गृहीतमोवाड्यग हीत्वाविस्म व्या
र्घोज्जहंत्युस्तविस्म वृतिकृतेंन्तेनोयवशनुयातद्ग्घाद्दितिच तत्हतेसायमङ्गी
नंहतेनस्याउहवसानीयायाऽपवाविस्मव्युत्तेवांतेसायमाहुति हतिस्थाली
कालेभ्नोऽग्नीहोत्रप्रयोगोनुष्ठेयइत्यर्थः अथयरेविवहिवसानीयेष्टिः सं
स्था

४ निष्ठितेष्वसायमाहुतिं जुहोति कालश्चैव प्रातराहुतिमिति श्रुतेः अथ पूर्वविचार्य
देवभा ते । किमेषा सायमाहुतिः सोमांगभूता नित्या वेति । अत्र पूर्वपक्षमाह सोमांगाद्धोम
अ॰ १० निषेधविरोधाद् इयं सायमाहुतिः सोमांगं स्यात् क्रतोः सन्निधेः विरोधाद्धि सो
४३ मसंनिधौ विधानात् यद्देवैवोद्वसानीयेष्टिः संतिष्ठते सायमाहुतिं जु
होतीति । क्रियाविरोधश्चावापदेशश्च नित्यात्मतत्वम् प्राग्यस्तमयं न दूरे शामा
43 स्तमिते च होमः इत्येवमादिः कालो विहन्यते साहि नियमेनोद्वसानीयांत
एव कर्त्तव्या उद्वसानीयांतश्च क्रतुश्चिरं स्तमयस्याग्रपि संभवतीति परं तो
ऩे षिम [illegible] पि श्रुतिदार्ढ्यात् सर्वांगे पि अतउद्वसानीयावदे साषि सोमां
गमिति पूर्वपक्षः सिद्धांतमाह नित्यावा प्रातराहुतिश्रुतेः वा पूर्वो
पक्षस्याव धारणो नित्यैवेयं सायमाहुतिः स्यात् कुतः प्रातराहुतिश्रुतेः
कालश्चैव प्रातराहुतिमिति श्रुतेः प्रातराहुतेः अवसानात् यदि च सोमांगमियं स्या
त् काले प्रातराहुतिर्न श्रूयेत श्रूयते च अतो ज्ञापयते नित्येयमिति यदुक्तं काल
विरोधादिति नैष विरोधो नित्यस्य यथाकथंचित्पूर्वसमापयितव्यत्वस्योक्त राम
त्वादिति अतः सोमयागनिमित्तो नित्याया एव सायमाहुतेरपकर्षोयं वचना ४३
त् नियतक्रियापातः अतः परं नियतक्रियानियमतानां नित्यानां संध्यातर्पणा

देवपूजनदानहोमपंचमहायज्ञादीनां क्रियाभवति अस्मादेव प्रतिप्रसववचना
दतः प्राग्दिङ्स्यानिनक्रियंतइत्येतदवगम्यते अव म प्यादर्दमुन्मृतकेहितान्वे
ष्येतत्स्यंपंतं निषेध १९ अथप्रथमसोमः प १९ ष दृर्वमुक्तोवसंतेग्निष्टोमइति १
षप्रथमसोमः सर्वं सोमयागापेक्षयाप्रथमो १ ष वा वप्रथमेनुष्ठेय इत्यर्थः श्रा
स्वांतरेचाति [illegible] दात्रस्यापि प्रथमसोमतां विहितास्ति तस्मात्प्रथमं यजमानो
तिदाश्रेदायजेतेत्तितांडके ग्निष्टोमेप्रकृत्य पठ्यते एषवावप्रथमो यज्ञानां य
एतेनानिष्ट्वाथान्येनयजेत गर्त्तयत्यमेव तद्धीयते प्रवामीयतइति तस्माद
ग्निष्टोममकृत्वा अन्ययज्ञा नकर्तव्याइति सिद्धं अथ होमप्रतिप्रोक्ति देवपूजनमा
दीप्यग्रामं प्रविशंतित्सत्विगं गमानाः बहिर्हरीण्येनिकर्वः यद्दनुयोष्यसम्या
पाह्निवापद्भमेनं यजमानममुष्मिंलोके नीयरान्नेति श्रास्वांतरे अवणा नउप
दोल्हु उपोघरा दहनं अन [illegible] पोष्यसुदाधात्रनाहिष्यत्स्यर्थः मानवधिविरोधः वि
पुर हारैल्ह्यपगरह्नागछतीति केचिद्वानुबंध्यापापपस्यापांवाष्टाकवर्हिषसी
स्मैस्यनूबंध्यांतेपयस्यांतेवाहोमंकुर्वंति अनुक्तो एवं कृ [illegible] कमनुष्ठ्यंवोत्तरेष
कपेतितउभ्यां विषमद्दशामुत्तरे त्विति तत्रनज्ञायते केतेउत्तरे इत्यत दहमाहष
डुत्तरे अग्निष्टोमादुत्तरे संस्थाअह [illegible] ष्याषड्क्तनवोभवंति षट्संस्थाविकारा

देवभाः
अ०१०
४४
44

इति कर्कः तानेवाह अग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोतिरात्रोप्तोर्यामः तत्र
यज्ञस्याग्निष्टोमो मुख्यं वसन्ते षोडशिनमतिरात्रं च ब्राह्मणाद्देवस्पतिवाजपे
यं च स्वतंत्रं वक्ष्यति अप्तोर्याममश्वमेध इति तत्राग्निष्टोमसंस्थ विधांतरमात
ग्निष्टोमः तत्र यज्ञायज्ञियांते सर्पणां कृत्वा हारियोजनं च षोडशिग्रहयागो द्व्यश्च मसो
न्नयनपूर्वकः तत्र स्तोत्रशस्त्रमात्रं षोडशिनः अश्वमेधमानभवंतीति प्रागुक्तं
उक्थ्यकरणमाग्निष्टोमिकः आग्नेय ऐकैकः पशुः षोडशं ते नुयाजादि उक्थ्ये च पश्चा
पत्नीयां ते सर्पणां कृत्वा त्रय उक्थ्यविग्रहाः पश्चात्ताः होम सवनीयो षोडशिनि उक्थ्या
ते सर्पणापूर्वकः षोडशिग्रहयागः अपः पशवः सन्नीपः वाजपेये च षोडशिनः परं व
सर्पणापूर्वकं वाजपेयस्तोत्रशस्त्रं च तत्र च मसैरेव यागः तस्य विशेषा अन्यत्तस्य
प्रकरणे एव वक्ष्यंते क्रतुकरणं च षोडशिनः अतिरात्रे चत्वारः सवनीयाः षो
डशं ते रात्रिपर्यायाश्च यः ततः संधिस्तोत्रं तत्राश्विनं शस्त्रं तानानुयाजादि ॥
अप्तोर्यामे चांततः आश्विनयागात्परमेकश्च तु स्तोत्रः पर्यायः तत्र प्रतिस्तो
त्रं सर्पणांतरं तेनुयाजादि अतिरात्रवत्सर्वं सवनीयादिकं उपनयनाविवा एम
हादिकं पुरुषसंस्कारकत्वेन समस्ता सोमसंस्थाः स्मर्यंते तासामनेन क्रमेणानु ४४
ष्ठानं यथा स्यादित्येवमर्थमिदं सूत्रमिति पित्रभूतिः नयनात्स्योक्षावाकम

भिसंतिष्ठंते होतारमितरे य एतेऽग्नोतिष्ठोमे शस्त्वं तो ग्रहा उक्थास्तेषामुक्थ्य
एवैको ऽच्छावाकमभिसंतिष्ठंते इतरे सर्वे ग्रहा होतारमभिसंतिष्ठंते किमर्थमि
ह मुच्यते शस्त्वं च सु ग्रहेषु च मैत्रावरुणस्य पश्चाद्धोतान्येषु ग्रहेष्वपि पिबन्
तिर्थं तं व्याख्यानं अपांच तेषां ह्वद्वेक्तानाद्वा सां अन्त्यमग्निष्टोमाद्दीनां मध्ये उ
क्थ्यो ऽच्छावाकमभिसंतिष्ठते अच्छावाकशस्त्रेण तस्मादिदमाप्नोति इतरे होतारम
ष्ठं भिसंतिष्ठंते हे न ग्रहास्त्रेण तस्मादिदमाप्नुवंति प्रतिगरार्थं शस्त्रं कर्तुं होतारमाया
यमस्याहुरानः न ह्येवमस्तोर्यामे कथमच्छावाकशस्त्रे परिसमाप्तिः उच्यते रात्रि
पर्यायेषु होतुः प्रथमं अनुष्टुप्यावद्दितरे त्यजि हि ज्ञात अस्तोर्यामो ऽन्त्यपर्या पि
यस्यापि रात्रिपर्यायस्य शस्त्रेन समस्तकारणाविधानात् अस्तोर्यामेति रात्रौ ये भो
रात्रिपर्याय उक्तमद्भुति वैश्यराजन्ययोः सोमे न्यग्रोधस्तिभीनुपनह्येषन्ता
प ऋषयः ऋग्भ्यस्त्वनु सोममाहृतासमानमासाद नैप्रागामिषवात् वैश्यराजन्ययो
र्विशयपत्नत्रिपयोः सोमपयोग्र्थ धर्मेहायद्दुत्थं न्यजमानं महं कारपि तु मिष्ठं न्य
ग्रोधस्तिभीनवटफलत्तबकान्तु पन ह्युपनहान नवासससाबद्धा अनुसो
मं सोमेन सह आहृता सोमस्यैवेति कर्तव्यत यातन्यग्रोधस्य ऋषयः आगुम

दे॰भा॰
अ॰ १०
४५
45

निरूपणाद् दारभ्य प्रागभिषवाद् दर्वीक्रत्वं संस्कारजातं कुर्यात् समानं च्यासादनं चतु
र्होतृस्त्रिः अंसं यागं हवि र्धानेषु च न्यग्रोधस्य समानं सहैव सोमेन कुर्यात् अनुग्रहा
र्थो ग्रसहार्थं कर्म प्रवृत्तीयस्त द्योगे सोममिति तद्धितीयायोगपद्ये ऽयमपि भावो वा
प्रागभिषवात् स्फक्त्वादस्यभिषवो न भवतीति गम्यते शालान्तरेऽप्यपतेय
द्विराजन्य विषयं वाया जये समये सोमं विभ हाप्रिषेत्र न्यग्रोधस्ति मीनि शह
मनः संपिष्य द धनफल यतस्सोम भहत्पप्रपछ न्वसोममिति स्तोभिमो ऽकुराः
फलानि वेति तं भक्षीयाणां अत्र वाक्ये यद् सोमं विभ हाप्रिषेद् इति सोमभ
क्षमनुसंकीर्त्य तत्र फलचमसो निहिष्यते भक्षस्य यागावशिष्टद्रव्यसंस्का
रत्वेन प्रसिद्धत्तेन भक्षविधानादेव तेन फलचमसेन यजमानचमस्याः
गाभ्यासः साधनीय इति सायते अतो यागार्थ एवायं सोमद्रव्यविकारत्व
प्रतीतावप्यूहो भवत्येव सर्वो हूहतः चमसोन्नयनकाल एवाध्वर्युर्धमस्य
तद्य मसमन्नयेत् वा शाखो विकस्यार्थः अपवाद मसोन्नयनकाल एव
न्यग्रोधफलानां कुशान्वाहत्य संपिष्य दर्भं चिपित्वा दधन्यमघट्धाभिग्र
हार्त्तत्वात् थैमसं यजमानचमसं अन्नयभ्रूदन्नयेत् अपवादइतरासोमच राम ४५

दे॰य॰भा॰ कार मसस्नेनुत्सृष्टमसंफलत्वमससमुन्नयेत् चमसोन्नयनकालेवेतिसंस्काराभा

प्र॰ १० वयहः पूर्वपक्षः संस्काराणामपरूक्षसिद्धांतात् इति विप्रतिपत्तिः विकल्प इति कर्कः

४६ हूयमाने शुक्रस्यानन्तरोन्नगृहीत्वा हंत्वामस्मीत्यहं त्वमस्मीति इतेषु सोमच

मसेषु हूयमानेषु हूनेफलत्वमससचमसाध्वर्युर्देवकृतातत होन होमं

होन चमसाद्गृहीत्वा जुहोति अहं त्वदस्मीति मंत्रेणायदन्याश्चमसाननुन्न

येद्धृष्यैतमुन्नयंतिपदेनानुजुहोत्यषैनं कुर्यात्तदुहोनेपदत्यजुहोतीति शाखां

तरेऽश्ववशात् ननतोऽतु तथैषस्यवैश्वपराजन्ययोर्भक्षणाभितिद्दिरभ्यासोऽध्या

यपरिसमाप्तिसूचनार्थः इति त्रिरग्निविसंस्थाहस्थपतिमहाजयाज्ञिकश्री

श्रीपुजापतिसुतेनमहायाज्ञिकश्रीपण्डितदेवेनकृतेकात्यायनसूत्रभाष्ये। राम

ष्याने दशमोऽध्यायः समाप्तः संवत् १९२१ वर्षे कार्तिकशुदि आनकी ४६

नाम ॐ राम ॐ राम ॐ राम ॐ राम ॐ राम ॐ